

AŞAĞI İDİL BOYUNDA HÂKİMİYET MÜCADELESİ VE ASTARHAN (HACI TARHAN) HANLIĞI

Dominance Struggles in Lower Volga Region and Astarkhan (Haji Tarhan) Khanete

Dinçer KOÇ*

ÖZET

Aşağı İdil boyu Hazarlardan başlayarak bölgede şehirlerin kurulmasıyla bir Türk yerleşim bölgesi haline gelmiştir. Moğol istilasından sonra Altın Orda Devleti'nin merkezi topraklarını meydana getiren aşağı İdil boyunda transit ticaretin bir merkezi olarak Astarhan şehri ön plana çıkmıştır. 1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray'ın "Taht-İli"ne saldırarak Altın Orda Devleti'ni yıkmasıyla bağımsız hale gelen Astarhan Hanlığı bol balık ve tuz kaynakları sayesinde zenginleşmiştir. Astarhan Hanlığı 1556 yılında Ruslar tarafından tamamen istila edilene kadar Nogayların ve hâkimiyet alanlarını aşağı İdil boyuna doğru genişletmek isteyen Kırım hanlarının baskısı altında kalmıştır. Bu durum Hanlığın siyasi istikrarına darbe vurmuş ve güçlenmesini engellemiştir. Güçlü Tatar komşularından çekinen Astrahan hanları Moskova büyük knezleriyle ittifak kurmuşlardır. Ancak 1552 yılında Kazan Hanlığını zapteden Rusların yeni hedefi Astarhan Hanlığını ele geçirerek Hazar Denizi'ne çıkmak olmuştur. Bunun neticesinde 1556 yılında Astarhan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle bölgede Türk hâkimiyeti sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Astarhan, Aşağı İdil boyu, Kırım Hanlığı, Nogaylar, Ruslar

ABSTRACT

Lower Volga region became a Turkic enclave with starting the establishment of cities from Khazars epoch. After the Mongol invasion in the Lower Volga region, that bringing about central territories of Golden Horde State, Astarkhan City came forward as a center of transit trade. After Mengli Giray, Khan of Kirim, demolished Golden Horde State by attacking to "Taht-İli", Astarkhan Khanate became free and grew rich owing to affluent fish and salt sources. Astarkhan Khanate remained under pressure of Nogays and Kirim Khans desiring to expand

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı. dincerkoc23@gmail.com

their dominance to Lower Volga region up to completely invasion of khanate by Russian. That situation blow to stableness and prevented strengthening of state. Astarkhan Khans intimidated by powerful neighbors Tatar khans and aligned with Moscow Knezs. Nevertheless, after Russian captured Kazan Khanate aimed to move out Caspian Sea with destroying Astarkhan Khanate. As a result, Turkic dominance ended in region by capturing of Astarkhan by Russians in 1556.

Keywords: *Astarkhan, Lower Volga region, Kirim Khanate, Nogays, Russians.*

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında bulunan ve günümüzde bir kısım Tatarların yaşadığı bugünkü Astarhan bölgesi sahip olduğu doğal kaynaklarının yanı sıra yük gemiciliğinin yoğun şekilde yapıldığı İdil Nehri'nin aşağı akımında bulunması dolayısıyla jeopolitik açıdan Avrasya'nın stratejik bir noktasını teşkil etmektedir. Günümüzde burada yaşayan Türklere Astarhan Tatarları denilmektedir. Bunların dili Türkçedir. Lehçeleri biraz Nogay Türkçesinin tesirinde kalmıştır. Bunun dışında, dilleri Orta İdil boyu Tatarlarının diline oldukça yakındır. Dinleri de İslamdır¹. Onların yaşadığı coğrafyanın geçmişi ise Türk tarihi ile yakından alakalıdır. Zira ilk Hun göçlerinin yapıldığı bir güzergâh olmasının yanı sıra Hazar Kağanlığı gibi en ehemmiyetli Türk devletlerinden birinin merkezi topraklarını oluşturan Astarhan bölgesi aynı zamanda Peçenek ve Kıpçakların da daimi göç alanlarından biriydi².

Astarhan şehri henüz IX-X. yüzyıllarda kurulmaya başlamış ve zamanla Hazar Denizi'ne doğru genişlemiştir³. Daha önce bugünkü Astarhan'ın takriben 120 km yukarısında Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil (İdil) şehrinin yer aldığı sanılmaktadır⁴. İtil VIII. Yüzyılın başında cereyan eden Arap-Hazar savaşları neticesinde mağlup olan Hazarların, merkezlerini Kafkasya'dan aşağı İdil boyuna taşımaları neticesinde meydana getirilmişti⁵. Böylece bölgenin yoğun şekilde Türkleşmesi süreci de başlamıştır. Ortaçağ Arap-Fars coğrafyacıları eserlerinde İtil şehriden sıklıkla bahsetmişlerdir⁶. Bu şehir İbn Rusteh ve Gerdîzî gibi X-XI.

¹ R. G. Fahretdinov, **Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Borıngı Zaman hem Urta Gasırlar**, "Megarif" Neşriyatı, Kazan 2001, s.272-273.

² Reşit Rahmeti Arat, "Astarhan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, 2. bs., TKAE Yay., Ankara 1992, s.415.

³ V. V. Pohlyobkin, **Tatarı i Rus 360 Let Otnoşeniy Rusi s Tatarskimi Gosudarstvami v XIII-XVI vv. 1238-1598 gg. (Ot Bitvı Na r. Sit Do Pokoreniya Sibiri)**, Moskva 2000, s. 142.

⁴ M. İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 501.

⁵ István Zimonyi, **The Origins of The Volga Bulghars**, Szeged 1990, p.92-93.

⁶ İtil şehri için bk. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.bs., TTK Yay., Ankara 2001, s.31, 36, 45, 51, 56, 70, 82, 120, 121, 123, 125, 135, 140-141, 157, 159, 176; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler**, Çev. Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul 2004, s. 68, 118, 120-121, 124, 202; Mesudî, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s.67, 78.

yüzyıl müellifleri tarafından bildirildiği üzere *Sarışen* ve *Hanbalığ* adlarıyla zikredilen iki kısımdan oluşmakta idi⁷. X. yüzyılda yazılan Arapça anonim “Hudûd el-âlem” eserinde *Hazar Tarhanının*⁸ bu şehrin batı tarafında oturmasından bahsedilmiştir⁹. Bu daha sonra aynı bölgede kurulan Astarhan’ın adının menşeinin Hazarlara dayandığını düşündürmektedir. Nitekim Hazarlara dair bazı kayıtlarda unvan olarak *Astarhan* adına da rastlanılmaktadır¹⁰.

Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre Kiev Knezi Svyatoslav 965 yılında düzenlediği sefer neticesinde Hazarlara büyük bir darbe indirdi¹¹. Svyatoslav’ın bu sefer esnasında İtil’i de tahrip ettiği anlaşılmaktadır. Zira X. yüzyıl seyyahlarından İbn Havkal “Sûret el-arz” adlı eserinde aynı hadiseden bahisle İtil’in Ruslar tarafından tahrip edildiğini açıkça ifade etmektedir¹². Bundan sonra İtil önemini kaybetmeye başlamıştı. Zira Ebû Reyhan el-Birûnî XI. yüzyılda şehrin harap durumda olduğunu haber vermektedir¹³. Daha sonra aynı bölgede Saksın şehri yükselmeye başlamıştır¹⁴. Saksın XII. yüzyılda Hazarlar, Oğuzlar, Bulgarlar, Suvarlar gibi farklı Türk boylarının yaşadığı; içerisinde büyük evlerin, çok sayıda camilerin bulunduğu ve farklı milletlerden tacirlerin uğrak yeri olan tipik bir Ortaçağ Müslüman şehriydi¹⁵.

1. Aşağı İdil Boyunun Moğollar Tarafından İstilasası ve Altın Orda Döneminde Astarhan

Arap tarihçisi Nuveyri’nin (1279-1333) bildirdiğine göre, Cengiz Han oğlu Cuçi’ye Kıpçak ülkesini yani Harezm toprakları ve Kayalık sınırlarındaki yazlık ve kışlaklardan Saksın ve Bulgar bölgelerine kadar olan yerleri idaresi altına almasını emretti¹⁶. Fakat Cuçi 1227 yılında öldü. Onun emri altındaki bölgeler oğlu Batu Han’a verildi. Reşüdeddin’den öğrendiğimize göre Cengiz Han’ın 1227 yılında ölümünden sonra 1229’da toplanan kurultayca Moğol tahtına oturtulan Ögedey Kağan Sübüdey Bahadır ve Köködey’i Kıpçak, Saksın ve

⁷ Şeşen, *age*, s.36, 82; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler**, s.292.

⁸ Türkçe “Tarkan” ya da “Tarhan” olarak ifade edilen bu kelime Hunlardan beri eski bir Türk unvanı olarak neredeyse bütün Türk devletlerinde kullanılmıştır, bk.: Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 40-41.

⁹ Şeşen, *age*, s.70.

¹⁰ Bk. Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006, s.175-177.

¹¹ Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK Yay., Ankara 2007, s.92-93.

¹² Şeşen, *age*, s.165, 168.

¹³ *Age*, s.200.

¹⁴ Golden, *age*, s.259.

¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)**, Haz. ve Çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s.186.

¹⁶ Nuveyri, “Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb”, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhause, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.245.

Bulgar taraflarına 30 bin askerle sefer yapmakla görevlendirdi¹⁷. Bundan sonra Saksın bölgesi dâhil Doğu Avrupa'nın istilası başladı. Nitekim Rus kroniğinin kaydettiğine göre “6737 (1229) yılında Saksınlılar ve Kıpçaklar aşağıdan Tatarların önünden İdil Bulgarlarına doğru kaçtılar...”¹⁸. Ancak Moğol ordusu Saksın'ı hemen hâkimiyet altına alamadı. Zira P. Karpini'nin seyahatnâmesinden öğrendiğimize göre Saksınlılar şehri ele geçirmek isteyen Moğol ordusuna karşı yiğitçe karşı koymuşlar ve onları geri püskürtmüşlerdi¹⁹. Bu şehir ancak sekiz yıl süren sebatlı bir direnişten sonra 1236 yılında Mengü Han'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından ele geçirildi²⁰.

Bundan sonra Astarhan şehri Saksın'ın yerini almaya başladı. Zira XIII. yüzyılın keşiş seyyahlarından W. Rubruk 1254'te Karakurum'dan Batu Han'ın yanına dönerken Saray'a doğru, güney istikametinde ve İdil'in akış yönünde hareket ettiklerinde nehrin orta kolunda adı *Summerkent* olan bir şehrin bulunduğunu belirterek şöyle demişti: “*Etrafi surlarla çevrili olmadığından, nehir kıyıya vurduğu zaman sular içinde kalır. Burayı almak için Moğollar sekiz yıl muhasara etmişler. Summerkent'de Alanlar ve Müslümanlar oturur. Orada... bir Alman'la karşılaştık. Sertak onu kendi çadırını kurması için oraya göndermiş. Yılbaşına doğru, Batu ve Sertak bu bölgeye gelerek, biri nehrin bir tarafında diğeri öbür tarafında ikamet ederler*”²¹.

Rubruk'un bu kaydında Moğolların Summerkent'i ancak sekiz yıl süren bir muhasaradan sonra aldıklarını ifade etmesi buranın önceki Saksın şehri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca *Summerkuer* ya da *Summerkent*, büyük bir ihtimalle *Sittarken*'in hatalı bir yazımıydı. Nitekim Venedikli tüccar Francesco Balducci Pegolotti yaklaşık olarak 1340 yılında kaleme aldığı seyahatnâmesinde Saray şehriyle arasında nehir yoluyla bir günlük mesafe bulunan *Gintarchan* ya da daha doğru bir ifadesiyle *Gittarchan*'dan bahsettiği, muhtemelen Rubruck ile aynı yeri kastediyordu.²² Böylece Astarhan'ın Saksın şehrinin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Bu görüşü tıpkı Batu Han ile Sertak'ın yılbaşına doğru Summerkent'e gelerek burada oturmaları gibi İbn Battuta'nın aşağıda vereceğimiz kaydında Altın Orda Hanı'nın (Özbek Han) bir müddet Astarhan'da kaldığını ifade etmesi de desteklemektedir.

¹⁷ Raşid-ad-din, **Sbornik Letopisey**, T. II, Pervod s Persidskogo YU. P. Verhovskogo, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1960, s.21.

¹⁸ **Letopis Po Lavrentievskomü Spisku**, İzdanie Tretye Arheografiçeskoy Kommissii, Sanktpeterburg 1897, s.430.

¹⁹ İoann De Plano Karpini, **İstoriya Mongolov**, Vvedenie, Pervod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, Peterburg 1911, s.36.

²⁰ M. G. Safargaliyev, **Raspad Zolotoy Ordu**, Mordovskoe Knijnöe İzd., Saransk 1960, s.21.

²¹ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev. Ergin Ayan, Ayışığıkitapları, İstanbul 2001, s.132; Vilgelm De Rubruk, **Puteşestvie v Vostoçniya Strani**, Vvedenie, Pervod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, S.-Peterburg 1911, s.168.

²² “Pegolotti's Notices of The Land Route to Cathay”, **Cathay and The Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China**, Vol. III, Translated and Edited by Colonel Sir Henry Yule, Hakluyt Society, London (t.), p.146-147.

Moğol istilasından sonra Doğu Avrupa'da meydana getirilen en güçlü siyasi teşekkül olan Altın Orda Devleti'nin tarihinde de oldukça mühim bir rol oynayan Astarhan bölgesi, Altın Orda hanlarının tahkimatlarını ortadan kaldırarak şehirleri kendi göçebelerinin sürekli yağmalamalarına açık tutma siyasetlerinden²³ vazgeçmeleri neticesinde Tatarlar için idari bir merkez konumuna ulaşmıştır. Böylece ekonomik olarak gelişmeye başlayan Astarhan'ın ilk zamanlarda tıpkı diğer Altın Orda şehirleri gibi darugalık²⁴ müessesesi tesis edilerek yönetildiği anlaşılmaktadır²⁵.

XIV. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi haline dönüşen Astarhan ilk kez 1333/34 tarihinde şehri ziyaret eden Arap seyyah İbn Battûta'nın eserinde *Hacı Tarhan* adıyla zikredilmiştir. O şehrin adını ve kuruluşunu şöyle açıklamaktadır: “*Tarhan- Türkler nezdinde her çeşit vergiden muaf olan yer demektir. Bir zamanlar sufi bir Türk hacı oraya yerleşmiş, sultan da onun bulunduğu mekânı bütün vergilerden muaf kılmış. Böylece hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş, büyümüş ve şehir haline gelmiş. Çarşıları muhteşem olan bu şehir “İtil” nehrinin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindedir... Sultan, soğuk bastırıp nehir donuncaya kadar Hacı Tarhan'da kalır*”²⁶. Onun bu kaydından Astarhan'ın XIV. yüzyılda Altın Orda'nın önemli bir idari merkezi konumuna ulaştığı anlaşılmaktadır.

Şehir Ortaçağ Batı Avrupa haritalarında sıklıkla yer almıştır²⁷. Bu durum onun Altın Orda Devleti döneminde önemli bir idari ve ticari merkez olduğuna dair görüşümüzü teyit etmektedir. Bundan dolayı Altın Orda'nın kargaşa döneminde şehir hâkimiyeti ele geçirmek isteyen emirler arasında el değiştirmiştir. Buna göre 1370'li yıllarda Astarhan bir dönem Emir Mamay'ın kontrolüne geçmiştir²⁸. Bu arada Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre *Uşkuynikler* denen Novgorodlu yağmacı Rus nehir eşkıyaları 1375 yılında İdil boyunca çapulculuk yaparak aşağı inmişler ancak Astarhanlı *Salçey Bey* tarafından katledilmişlerdir²⁹. Arap tarihçisi İbn Haldun H. 776 (1374-1375) yılında Altın Orda emirlerinden Hacı

²³ G. A. Fyodorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordu**, İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973, s.28.

²⁴ Darugalar şehirlerde özellikle vergilerin toplanmasının kontrolünü sağlayan ve vatandaşların yönetimi görevleriyle uğraşan devletin resmi temsilcileriydi, Fyodorov-Davidov, **age**, s. 30.

²⁵ A. Z. Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, 3.bs., Enderun Yay., İstanbul 1981, s.292.

²⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I**, 3.bs., Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004, s.485.

²⁷ İlya V. Zaytsev, “Orta Çağ Kaynaklarında Astrahan Şehrinin Adlandırılmasına Dair”, Çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVI, Say. 2, (2011), s.609-610.

²⁸ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2.bs., Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2000, s.127.

²⁹ “Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. VIII, İzd. Po Visočayşemu Povelenyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1859, s.24; “Vologodsko-Permskaya Letopis”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XXVI, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1959, s.123; “Holmogorskaya Letopis. Dvinskoy Letopisets”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XXXIII, İzd. “Nauka”, Leningrad 1977, s.87.

Çerkes'in Astarhan ve dolaylarına hâkim olduğunu haber vermektedir³⁰. Hacı Çerkes'in H. 776 yılında Astarhan'da para bastırıldığı da bilinmektedir³¹. Yine İbn Haldun'un kaydettiğine göre Astarhan bölgesinin hâkimi olan Hacı Çerkes, Altın Orda Emiri Mamay'a saldırmış ve onu yenerek Saray'ı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Mamay Kırım'a kaçmış ve bu arada da Urus Han Harezmi'den hazırladığı ordusunu göndererek Astarhan'ı muhasara etmiştir. Hacı Çerkes de güvenilir emirlerinden birini ordusuyla onların üzerine yollamıştır. Ancak bir netice alamamıştır. Bundan sonra Astarhan'ın hâkimiyeti Urus Han'ın eline geçmiştir. Daha sonra ise şehir Toktamış Han tarafından ele geçirilmiştir³².

1. 1. Astarhan'ın Timur Tarafından Tahrip Edilmesi

Astarhan Toktamış Han'ı cezalandırmak isteyen Emir Timur tarafından 1395'de ele geçirilmiş ve yakıp yıkılmıştır³³. Timur'un yaptığı tahribat tarihçi Şerafeddin Ali Yezdî tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“Timur'un emriyle Hacı Tarhan'ın (Astarhan) idaresiyle meşgul olan hizmetkârlarından Ömer-i Taban oradaki Kalantar Muhammedi adlı bir asilzâdenin komutasında (Timur'a karşı) bir düşmanlığın ortaya çıktığını farkedince Timur'a haber yolladı. Timur mirzalarını bırakarak bizzat kendisi Hacı Tarhan ve Saray'ın tahrip edilmesi için harekete geçti. O sene çok ağır bir kış ve bol kar vardı. Hacı Tarhan İdil'in kenarındaydı ve bu nehrin kenarından başlayarak tahkimlenmişti. Nehir tarafında tahkim yoktu. Böylece şehrin bir tarafını nehir tahkim ediyordu. Kışın üzerini buz kapladığından dolayı nehrin yüzeyi adeta toprak gibi oluyordu. Nehrin bu tarafında kerpiç ve balçık yerine buz parçalarından duvarlar oluşturulmuştu. Buz parçalarını geceleyin sulayarak tek bir parça haline getiriyorlardı. Bu da şehrin tahkimleriyle birleşerek kaleyi meydana getiriyordu. Bu muhteşem bir tahkimdi. Bundan dolayı burada zikredilmiştir. Neticede, Timur Hacı Tarhan'a yaklaştığında kendine yakın olan az sayıda adamıyla sabahleyin muzaffer ordusunun önünde Hacı Tarhan'a doğru yürüdü. Şehrin yöneticisi Muhammedi mecburen onu karşılamaya çıkmıştı. Ancak Timur onu Pir-Muhammed Mirza, Emir Cihanşah, Emir Şeyh-Nureddin, Timur Hoca-i Ak-Buga ve askerleriyle Saray'a yolladı. Timur Hacı Tarhan'a girdi ve aman karşılığında haraç koydu ve oradaki canlı cansız herşeyi yağmalattırdı. Zikredilen şehzâde ve emirler buz üzerinde İdil Nehri'ni geçtiler ve aldıkları emir gereğince Muhammedi'yi buzun altına balıklara yem olarak bıraktılar. Muzaffer ordu Saray'ı da ele geçirdi ve ataşe vererek orayı da yaktılar... Hacı

³⁰ İbn Haldun, “Kitabü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l A'cem ve'l-Berber”, **Sbornik Materialov, Otnosyaşçihsva K İstorii Zolotoy Ordı**, T. I, İzvleçeniya İz Soçineniy Arabskih V. G. Tiesenhausenom, Sanktpeterburg 1884, s.389-390.

³¹ Yakubovskiy, **age**, s.126.

³² İbn Haldun, s.391; Yakubovskiy, **age**, s.145, 149.

³³ Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev. Necati Lugal, 2. bs., TTK Yay., Ankara 1987, s.199; İbn Arabşah, **Acaib Al-Makdur fi Tarih-i Taymur (Temur Tarihida Takdir Ajoyibotlari)**, I, Terc. Ubeydulla Uvatov, “Mehhat”, Toşkent 1992, s.157; Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s.70-71.

Tarhan'ın bütün ahalisini boşaltarak şehri yaktılar ve Timur ordusuyla kışlağına geri döndü..."³⁴.

Timur'un Toktamış Han'a indirdiği darbeden ve Saray ile Astarhan'da yaptığı yıkımdan sonra Edigey Mirza Altın Orda'da hâkimiyeti sağladı. O Hanlık tahtına Timur Kutluk'u ve onun ölümünden sonra da Şadibek Han'ı çıkardı³⁵. Şadibek Han adına H. 805 (1402/1403) tarihinde bastırılan ve üzerinde *Hacı Tarhan el-cedid* (yani yeni Hacı Tarhan) yazan sikkeler bulunmuştur. Bu Astarhan'ın Timur'un yaptığı yıkım üzerine başka bir yerde yeniden yapılandırıldığını ortaya koymaktadır³⁶. Bu yeni şehir de çabucak gelişmiştir. Zira J. Schiltberger'in 1427'de kaleme aldığı eserinde belirttiğine göre *Haitzicherchen* (Hacı Tarhan/Astarhan) iyi toprakları olan büyük bir yerleşim alanıydı³⁷. Ancak Timur'un yaptığı tahribattan sonra Astarhan'ın ekonomik önemi azalmıştı. Çünkü Astarhan doğudan gelen baharat, ipek ve diğer ticari malların Avrupa'ya taşındığı bir merkez olma özelliğini artık kaybetmişti³⁸. Zira bu malların Avrupa'ya taşındığı güzergâh değişmişti.

2. Altın Orda'da Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı'nın Kuruluşu

XV. yüzyılın ortalarında Altın Orda'nın içerisinde uzun süreden beri cereyan etmekte olan taht mücadeleleri ve iç çekişmeler neticesinde bu devlet parçalanarak ayrı ayrı hanlıklara ayrılmıştır. Nitekim bu hadiseler Tatarların şanlı Edigey Destanı'nda şöyle anlatılmıştır:

Çengiz'den kalan han tahtı
Kan tahtına dönüştü
Han sarayı kuşatıldı.
Kırım, Kazan, Astarhan,
Ayrı ayrı il oldu,
Altın Orda dağıldı.³⁹

³⁴ Şerafeddin Ali Yezdi, "Zafernâme", **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsy K İstorii Zolotoy Ordi**, T.II, İzvleçeniya İz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1941, s.184-185.

³⁵ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.109.

³⁶ İlyas V. Zaytsev, "Astrahan Hanlığı", Çev. Zuharmukhamed Zardukhan, **Türkler**, C. 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.460.

³⁷ Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, 3.bs., Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.118.

³⁸ **Uzun Hasan-Fâtilh Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri**, 3. bs., Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.121; Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. Tufan Gündüz, 2. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.32.

³⁹ İlyas Kamalov, "Tatar Adının Tarihçesi", **Avrasya Fatihli Tatarlar**, Haz. İ. Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2007, s.23.

Altın Orda'nın dağılmasından sonra onun merkezi toprakları Ulu Orda Hanlığı⁴⁰'nin hâkimiyetinde kaldı. İşte Astarhan Hanlığı da bu hanlığın dâhilinde olarak teşekkül edilecekti. Astarhan hanları Toktamış Han'dan sonra Altın Orda Devleti'nin başına geçen Timur Kutluk (1397-1400)'ün soyuna dayanmaktadırlar. Nitekim Timur Kutluk'un torunu olan Altın Orda Hanı Küçük Muhammed 1459 yılında ölümünden önce Altın Orda'nın bir parçası olarak Astarhan'da hüküm sürmüştü. Onun ölümünden sonra oğulları Mahmud ile Ahmed arasındaki taht kavgaları neticesinde Astarhan Ulu Orda (Altın Orda)'dan ayrılma sürecine girmişti⁴¹. Bu kavgaların sonucunda Ahmed Han galip geldiği için bazı kaynaklar Astarhan hanlarını ona dayandırmışlardır. Zira Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Timur Kutluk Han'ın torunu olan Altın Orda Hanı Küçük Muhammed'in oğlu Ahmed Han'ın neslinden Astarhan hanlarının neşet ettiğini belirtmiştir⁴². Ayrıca "Babürnâme" eserinde de Herat'ta hüküm sürmüş olan Timurlu Sultanı Hüseyin Mirza'dan (1469-1506) bahsedilirken onun ablası Büdeke Begim'in Sultan Ahmed Mirza ile evli olduğu ve bu yüzden de kazaklıkların *Ahmed Han Hacı Tarhan*'a verildiği yazılmıştır⁴³. Astarhan'ın Ahmed Han'a atfedilmesinin nedeni onun Ulu Orda hükümdarı olarak Astarhan'ı bağımlı kılması olsa gerektir. Esasen devletin temelini Ahmed Han değil onun kardeşi Mahmud Han atmıştır. Zira 1465 yılına kadar Ulu Orda'nın hanı olan Mahmud kardeşi Ahmed tarafından tahtan indirilince Astarhan'a kaçmış, şehri ele geçirerek Hanlığın temelini atmıştır⁴⁴. Mahmud Han'ın tahtını kaybetmesinde Kırım Hanı Hacı Giray'ın de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Zira "Nikonovskaya Letopis"ten öğrendiğimize göre 1465 yılında Ulu Orda Hanı Mahmud ordasıyla Don'u geçerek Rus topraklarına saldırdı. Ancak Kırım Hanı *Azigiye* (Hacı Giray) bu sırada gelerek onu bozguna uğrattı. Böylece Rus toprakları büyük bir tehlikeden kurtuldu⁴⁵. Anlaşılan kardeşinin bozgunundan yararlanan Ahmed Han onu tahttan indirerek Ulu Orda'nın başına geçmiş ve kendi adına burada para bastırmıştır⁴⁶. Bu durumda Mahmud Han da "Taht-İli"ni terkederek Astarhan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Böylece Astarhan Hanlığı'nın temeli atılmış oldu.

⁴⁰ XV. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda Devleti dağıldığından dolayı meselelerin ayırıt edilmesinde kolaylık sağlanması açısından bu devletin merkezinde kalan idare ve topraklar yani "Taht-İli" Mahmud Han'ın saltanatından başlayarak tarafımızca Ulu Orda diye adlandırılacaktır.

⁴¹ Safargaliyev, *age*, s.264.

⁴² Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk'ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)**, Çağatay Türkçesinden Aktaran: Rıza Nur, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s.190-191; Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İÜEF Yay., İstanbul 1976, s.31-32.

⁴³ Gazi Zahirüddin Babur, **Vekayi Babur'un Hâtıratı**, C.II, Yay. Haz. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara 1946, s.177-178.

⁴⁴ Safargaliyev, *age*, s.264.

⁴⁵ "Letopisnyy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu", **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XII, İzd. Po Vısoçayşemu Povelenyu İmperatorskoyu Arheografişes-koyu Kommisseyu, Peterburg 1901, s.116-117.

⁴⁶ Safargaliyev, *age*, s.265.

Mahmud Han 10 Nisan 1466 tarihinde Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'e bir elçiyle beraber yolladığı mektubunda Osmanlı Devleti ile Altın Orda Hanlığı arasında eskiden olan iyi siyasi münasebetlerden bahsetmiş ve kendisinin de Osmanlı Devleti ile iyi münasebetler tesis etmek niyetini belli etmiştir⁴⁷. Bu diplomatik münasebet kurma durumu Astarhan Hanlığı'nın henüz 1466 yılında kurulması çabalarından biridir. Nitekim 1466 yılında Moskova'ya gelen Şirvanşah Hanlığı elçisi Hasan Bey ile beraber ticaret kervanında seyahat eden Tverli tüccar Afanasiy Nikitin Astarhan yolu üzerinde Han'ın emriyle Tatarlar tarafından saldırıya uğrayarak yağmalandıklarını anlatırken, adını belirtmese de Astarhan Hanı'ndan ve onun Ordası'ndan açıkça bahsetmektedir⁴⁸. Nikitin, ayrıca o sırada Buzan Nehri kenarında bulunan ve üç bin Tatar adamıyla birlikte tüccarları gözetleyen Mahmud Han'ın oğlu hanzâde "Kasım Sultan"ın adını da zikretmektedir⁴⁹. Mahmud Han'ın adına Astarhan'da ve başka yerlerde basılan paralar da mevcuttur. Bu paraların üzerlerinde *es-Sultani'l-adil Mahmud bin Muhammed Han bin Timur* diye yazılmıştır⁵⁰. Ayrıca, Astarhan'ın Mahmud Han'ın soyuna bağlandığı Kırım hanlarının Astarhan hanlarını "Mahmudoğulları" diye adlandırmalarından da bellidir⁵¹. Mahmud Han'ın tam olarak ne zaman öldüğünü ve oğlu Kasım'ın ne zaman Astarhan'da hâkimiyet kurduğunu kaynaklardan öğrenemiyoruz. Araştırmacıların tespit ettiğine göre onun adı son kez Rus kaynaklarında 14 Mart 1475 tarihli belgede geçmektedir⁵². Üstelik 30 Nisan 1476'da Astarhan'a gelen Venedikli seyyah A. Contarini şehrin Ulu Orda Hanı'nın (Ahmed Han) kardeşinin (Mahmud Han) oğullarına ait olduğunu belirtmiş ve Kasım Han'dan "Astarhan Hâkimi" olarak bahsetmiştir⁵³. Bu durumda Mahmud Han'ın 14 Mart 1475 ile 30 Nisan 1476 tarihleri arasında öldüğünü tahmin etmek zor değildir. H. H. Howorth, A. Contarini'nin adlarını vermeyerek Astarhan'ın sahipleri olarak zikrettiği Kasım Han'ın diğer kardeşlerinin Ahmed Han'ın Kırım'dan Mengli Giray'ı çıkardığında tahta geçirdiği Canibek ve daha sonra Astarhan Hanı olan Abdülkerim olduklarını öne sürmüştür⁵⁴.

Kasım Han'ın Astarhan Hanlığı tahtına oturur oturmaz Ulu Orda hâkimiyeti için mücadeleye giriştiği anlaşılıyor. Zira A. Contarini Kasım Han'ın 1476 yılı dolaylarında am-

⁴⁷ Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, DTCF Yay., İstanbul 1940, s.38-42.

⁴⁸ **Hojdenie Za Tri Morya Afanasiya Nikitina 1466-1472**, Predislovie Podgotovka Teksta Perevod i Kommentariy N. İ. Prokofeva, Hudojnik: A. S. Bakulevskiy, İzd. "Sovetskaya Rossiya", Moskva 1980, s.8-9, 46, 82.

⁴⁹ **Age**, s.46, 82.

⁵⁰ Şehabeddin Mercanî, **Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, Yay. Haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi'ne Akt. Mustafa Kalkan, AKDYYK AKM Yay., Ankara 2008, s.136.

⁵¹ Safargaliev, **age**, s.266.

⁵² İ. V. Zaytsev, **Astrahanskoe Hanstvo**, 2. İzdanie, İspravlennoe, İzd. "Vostochnaya Literatura" RAN, Moskva 2006, s.41-42.

⁵³ **Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri**, s.120-121.

⁵⁴ Henry H. Howorth, **History of the Mongols From the 9th to the 19th Century Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia**, London 1880, p. 350.

cası (Ahmed Han) ile daha önce babasının yönetimi altında bulunan “Taht-İli”ne hâkim olmak için savaş halinde bulunduğunu belirtmiştir⁵⁵. A. Contarini’nin sözlerini değerlendiren İ. Zaytsev’e göre amcanın yeğeni ile olan mücadelesi iki bağımsız devletin savaşı değil, sadece Ulu Orda içerisindeki hanedanın taht rekabetiydi⁵⁶. Buna göre Kasım Han amcasına bağımlı idi. Bu yüzden de A. Contarini “İmparator” yani “Büyük Han” olarak Ahmed Han’ı göstermişti⁵⁷. Oysa yine Venedikli seyyahın Kasım Han’ın amcası ile hâkimiyet mücadelesi verdiğini belirten ifadelerinden ve Moskova ile diplomatik münasebet kurduğunu belirten “*Astarhan hâkimi Kasım Han her yıl Rusya’ya, Moskova Dükü (Knezi)’nün yanına bir elçi gönderiyor. Onun bunu yapmaktan niyeti her şeyden önce hediye ve armağanlar almaktır*”⁵⁸ şeklindeki sözlerinden, Kasım Han’ın en azından bağımsız olmaya çalışan bir idareci olarak, hiç olmazsa belli bir süre, Astarhan’da hâkimiyet kurduğu anlaşılmaktadır.

Kasım Han Altın Orda Devleti’nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Nogay Ordası haricindeki bütün Tatar devletleri arasında asker sayısı bakımından yaklaşık 100 Bin kişilik mevcudiyeti ile en güçlüsü olduğu bilinen Ulu Orda’ya ve amcası Ahmed Han’a karşı direnmeye çalışmıştır. Nitekim askeri gücüne dayanan Ahmed Han Sibir ve Kazak hanları ile Nogay mirzalarının Özbek Hanı Ebü’l Hayr Han’ın halefi olan Şeyh Haydar’a karşı oluşturmuş oldukları ittifakın da inisiyatifini elinde bulundurmuştur. Bunun neticesinde Ahmed Han, Sibir Hanı İbak, Kazak Hanı Canibek ve Nogay Beyi Abbas’ın müttefik kuvvetleri Özbek ordusunu tepeleyip Şeyh Haydar’ı öldürmüşlerdir. Özbeklerin Hanı olarak ilan edilen Şeyh Haydar’ın küçük yaştaki oğlu Şeyban Han bu durumda Astarhan’a kaçmış ve Kasım Han’a sığınmıştır. İşte kendi hâkimiyetine karşı gelen yeğeni Kasım Han’a karşı böyle müsait bir fırsat bulan Ahmed Han durumu derhal değerlendirmiş ve koalisyon güçleriyle birlikte Astarhan’ı muhasara ederek Kasım Han’ı Şeyban’ı Astarhan’dan uzaklaştırmak zorunda bırakmıştır⁵⁹. Bu durum Astarhan’ın Ulu Orda’ya bağımlılığının devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu hadiseden sonra Ulu Orda Hanı Ahmed’in güçlendiği aşikârdır. Nitekim onun 1476’da Kırım Hanlığı’na saldırarak Mengli Giray Hanı mağlup etmesi ve Kırım tahtına yeğeni Canibek’i oturtması bunun bir göstergesidir⁶⁰. Bu durumda Astarhan’ın onun hâkimiyetinde olduğu daha kolay anlaşılır. Ancak Kırım Hanlığı’nın, 1475 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmeye başlaması bir süre sonra dengeleri değiştirmiştir⁶¹.

⁵⁵ Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri, s.122.

⁵⁶ Zaytsev, *age*, s.45.

⁵⁷ *Age*, s.42.

⁵⁸ Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri, s.121.

⁵⁹ Safargaliyev, *age*, s.269; Aynı hadise XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Ş. Mercanî tarafından şöyle anlatılmaktadır: “*Şeybanîler’den Haydar Han bin Ebü’l-Hayr Han öldürülünce han olmaya lâyık kişi kalmadığı için Karaçi Bik, Şeybek Han’ı ve kardeşi Mahmud’u alıp bu Kasım Han’ın yanına sığınmıştır. Sonra Canibek Han, Hacitarhan’ı ele geçirmiştir*”, Mercanî, *age*, s.136.

⁶⁰ Halil İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Bellekten*, VIII/30, Ankara 1944, s.212-213.

⁶¹ *Agm*, s.209.

Bu durum zamanla Kırım Hanlığı'nın öncelikle Ulu Orda'ya ve onun yıkılmasından sonra da Astarhan'a karşı büyük bir güç kazanmasına sebep teşkil edecekti. Böylece, Osmanlı Devleti'nin gücü aşağı İdil boyunda da hissedilecekti⁶².

Kasım Han'ın zikrettiğimiz hadiselerden sonra Ulu Orda Hanı Ahmed'in Moskova Knezi III. İvan'a karşı giriştiği ve Ugra Nehri'ne kadar ilerlediği sefere⁶³ katıldığı tahmin edilmektedir⁶⁴. Örneğin "Sofiskaya Letopis"te bu seferle ilişkili olarak Ahmed Han'ın kardeşinin oğlu Kasım Han'ın adı zikredilmiştir⁶⁵. Bu seferden sonra ise kaynaklarda onun adı geçmemektedir⁶⁶. Bu onun amcasına tabi olduğunu ve 1480'den sonra öldüğünü ortaya koymaktadır. Bundan sonra 1502 yılında Ulu Orda'nın Mengli Giray Han tarafından yıkılmasına kadar Astarhan'ın tarihi, onun ünlü araştırmacısı İ. Zaytsev'in değerlendirmelerine göre, bağımsız bir hanlık olarak değil, sadece Ulu Orda'nın bir parçası şeklinde ve onun tarihi içerisinde değerlendirilmektedir⁶⁷. Yine aynı yazarın değerlendirmesine göre 1480'li yılların başlarında Ulu Orda'nın başkenti Astarhan şehri olmuştur⁶⁸. Bundan sonra Kırım Hanlığı ile Ulu Orda arasındaki siyasi münasebetler düşmanca bir hal almıştır. Nitekim Tatarlar arasına seyahat eden dönemin Venedikli tüccarı J. Barbaro'nun anlattıklarına göre Kırım Hanı Mengli Giray Solhat (Eski Kırım)'ı ele geçirip Kefe hâkimi Tatar Beyi Eminek'i öldürerek bölgenin hâkimi oldu. Bu hadiselerden bir yıl sonra ise İdil kıyısında yer alan ahalinin hükümdarı olan Murtaza Han'ın hâkimiyeti altındaki *Astarhan*'a saldırdı ve ilini ele geçirerek kendi hâkimiyeti altına aldı. Bunlardan kalabalık bir grubu Kefe'ye yolladı ve Murtaza Han'ı da hapse attırdı. Ancak aynı sıralarda başka bir Tatar Hanı Mengli Giray'a saldırarak ona zarar verdi ve onun Kefe'ye geri çekilmesini sağladı. Böylece Murtaza Han hapisten kurtularak güç kazandı ve ertesi baharda Kefe'ye kadar ilerleyerek etrafı tahrip etti fakat şehri ele geçiremeyerek geri döndü⁶⁹. Benzer olayları anlatan Seyid Muhammed Rıza'nın "Es-sebü's-

⁶² Muzaffer Ürekli, **Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)**, TKAE Yay., Ankara 1989, s.17-18.

⁶³ Ahmed Han Rus kroniklerinde anlatıldığına göre 1480 yılında Ordasının başında, hanzadeleri, ulanları ve beyleriyle birlikte Leh Kralı Kazimir ile ittifak kurarak Moskova'ya saldırmak için harekete geçmiş ve Moskova yakınlarındaki Ugra Nehri'ne kadar ilerlemiş. Ancak Kırım Hanı Mengli Giray Podolya'ya saldırdığından dolayı Kral ordusunu Ahmed Han'ın yanına yollayamamış böylece geri çekilmek zorunda kalan Ahmed Han Nogay Hanı İvak'ın saldırısı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Böylece Ruslar Batu Han devrinden başlayarak yaklaşık 250 yıllık Altın Orda hâkimiyetinden kurtulmuşlardır, "Sofiyskiya Letopis", **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. VI, İzd. Po Vısoçayşemu Povelenu Arheografičeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1853, s.223-232; "Prodoljenje Letopisi Po Voskresenskomu Spisku", s.205-207.

⁶⁴ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, DTCF Yay., Ankara 1972, s.275.

⁶⁵ "Sofiyskiya Letopis", s.20.

⁶⁶ Howorth, **age**, s.350; Kurat, **age**, s.275.

⁶⁷ Zaytsev, **age**, s.48-62.

⁶⁸ **Age**, s.61.

⁶⁹ Josaphat Barbaro, **age**, s.31.

Seyyar...” ve anonim “Kısaca Kırım Hanları Tarihi”ne göre Murtaza Sultan güya kardeşi ile çatışmak önerisiyle ve aldatmak niyetiyle Kırım Hanı Mengli Giray’a sığındı ve onun tarafından iyi şekilde kabul edildi. Ancak Mengli Giray onun gerçekte kendisine tuzak kurduğunu öğrenince Murtaza’yı tutuklattı. Bunun üzerine Murtaza’nın kardeşi Seyid Ahmed Han onu kurtarmak için Kırım’a saldırdı ve Mengli Giray’ı bozguna uğrattı. Mengli Giray Han yaralı şekilde kaçarak Kırkor’a sığındı. Seyid Ahmed Han o sıralarda Solhat’ı yağmalayarak Kefe’yi kuşattı. Ancak güçlü Kefe kalesini ele geçirmeyi başaramayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada toparlanan Kırım kuvvetleri Mengli Giray’ın oğulları ve Kalgası Muhammed Giray ile beraber o sıralarda kardeşleriyle kavga içerisinde bulunan Seyid Ahmed Han’ın üzerine giderek bir gece vakti aniden “Taht-İli”ne saldırdı. Arkadan babasının kuvvetlerince desteklenen Muhammed Giray onları bozguna uğratarak Seyid Ahmed’i öldürdü⁷⁰. Aynı hadiseleri 6993 (1485) yılı altında ve *Orda Hanı Murtaza hakkında* başlığıyla gösteren “Nikonovskaya Letopis”e göre ise o senenin kışında Orda Hanı Murtaza bin Ahmed Kırım Hanı Mengli Giray’ın yanına kışlamak üzere gitti. Ancak Mengli Giray Han onu yakalayarak Kefe’ye yolladı. Kendi küçük biraderini de Timur Bey’in üzerine yollayarak Ordayı ve uluslarını bozguna uğrattı... Aynı yıl Orda Hanı Mahmud bin Ahmed Timur Bey⁷¹ ile beraber Mengli Giray Han’ı tepelemek ve kardeşi Murtaza’yı kurtarmak üzere harekete geçtiler. Bunun üzerine Mengli Giray gizlice ordusundan kaçtı. Mahmud Han Murtaza’yı getirerek Hanlığın başına geçirdi. Mengli Giray Türklere sığındı. Türkler ona ve Nogaylara kuvvetler yollayarak Orda üzerine gitmelerini emrettiler⁷². Bu üç rivayette benzer olaylar anlatılmakta ise de bazı farklılıklar mevcuttur. Örneğin J. Barbaro’nun Murtaza Han’ın Astarhan’ın hâkimi olduğunu belirtmesine karşın Rus letopisi ondan Orda Hanı olarak bahsetmiştir. Ayrıca Seyid Ahmed Han Mahmud Han ile karıştırılmıştır. Ancak bu rivayetlerin önemli tarafı Astarhan’ın doğrudan Ulu Orda’ya bağlı olduğunu ve bizzat Ahmed Han’ın oğullarınca yönetildiğini göstermesidir. Ayrıca bu dönemde Altın Orda Hanlığı’nın mirasını devralmak isteyen Kırım Hanlığı ile Ulu Orda’nın hâkimiyet mücadelesinin kızıştığı da aşikârdır. Nitekim bu durum Astarhan tarihine oldukça tesir etmiştir. İ. Zaytsev’in B. İschboldin’e dayanarak aktardığına göre Murtaza Han’ın Mengli Giray tarafından tutuklanmasından sonra Astarhan tahtına Seyid Ahmed’in oğlu Kasım veya diğer bir ifadesiyle Kasım çıkmıştır. Nitekim Seyid Ahmed Han’ın gerçekten de Kasım adında bir oğlu olduğu doğrudur⁷³. Ancak bu konuda hüküm vermek için yeterli kaynağın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁰ V. V. Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie O Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah*, Ç. 1, Sanktpeterburg 1863, s.112-113.

⁷¹ Timur Bey daha önce Astarhan’da hüküm sürmüş olan Kasım bin Mahmud Han’ın beylerbeyi idi. Kendisi Mangıt kabilesinin Beyi idi ve hacca gittiğinden dolayı “Timur Bey Hacı” olarak da tanınıyordu. Aynı zamanda Mengli Giray Han’ın zevcesi Nursultan Bike’nin babasıydı, Togan, *age*, s.356.

⁷² “Letopisnyy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu”, s.217; “Sofiyskiya Letopis”, s.236-237.

⁷³ Zaytsev, *age*, s.48.

Ş. Mercanî'ye göre 1490'dan 1504 yılına kadar Astarhan'da Abdülkerim bin Ahmed Han hüküm sürmüştür⁷⁴. Ancak onun esasen Mahmud Han'ın oğlu olduğu ve 1491-1492 arasında bir tarihte tahta çıktığı anlaşılmaktadır. Onun iktidarının başlangıcında 1492 yılında İbak Han ve kardeşi Mamuk komutasındaki Nogay mirzaları Astarhan'a saldırmışlardır⁷⁵. Bu arada Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Kırım Hanlığı iyice kuvvetlenmiştir. Bunun sonucunda 1502 yılı Temmuz ayında Kırım Han'ı Mengli Giray "Taht-İli"ne ya da Rus kroniklerindeki adıyla "Bolşoya Orda" (Ulu Orda)'ya saldırarak Şeyh Ahmed Hanı öldürmüş ve Altın Orda Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmıştır. Aynı yıl hanzâdeler Yusuf Sultan, Yakup Sultan ve diğer bazı Ahmedoğulları Büyük Rus Knezi'ne hizmet etmek üzere Astarhan'dan Moskova'ya gelmiştir⁷⁶. Bundan sonra Ulu Orda toprakları Kırım Hanlığı ile Nogay Ordası arasında paylaştırılmıştır⁷⁷. Böylece Astarhan bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

Bağımsız hale gelen Astarhan Hanlığı'nın toprakları batıda Kuban Nehri'ne ulaşmakta ve Don Nehri'nin aşağı akımını aşmaktaydı. Doğuda Nogay Ordası ile sınır teşkil edecek şekilde Ahtuba'nın kollarından biri olan Buzan Nehri'ne kadar ulaşmaktaydı. Sınırlar güneyde Terek Nehri'ne kuzeyde ise İdil ile Don nehirlerinin arasındaki en dar bölgeye kadar yaklaşmaktaydı⁷⁸. Astarhan Hanlığı Hazar Denizi ve Kokas dağlarının geçtiği güney sınırında Alanlarla ve batıdan da Çerkeslerle komşuydu. Egorluk ve Manıç nehirlerinden Don Nehri'ne doğru uzanan batı sınırlarında ise Kırım Hanlığı yer almaktaydı. Bu sınırlar dâhilinde Astarhan Tatarları göçebe olarak yaşamakta ve kışlamak için de Astarhan şehrine dönmekteydiler⁷⁹.

3. Astarhan Hanları ve Dış Siyasi Münasebetleri

Ulu Orda'nın yıkılmasından sonra güçlenen Kırım Hanlığı'na karşı Astarhan hanları diğer devletlerle ittifak tesis etmek zorunda kaldı. Buna paralel olarak Abdülkerim Han Kırım Hanlığı ile rekabet içerisinde oldu ve Kırım hanlarının saldırılarına karşı Nogayların desteğini sağladı⁸⁰. O özellikle Nogay Beyi Yamgurçî Mirza'nın kontrolü altındaydı. Bu durumdan Astarhan bölgesindeki verimli balık barındıran sulardan faydalanmak isteyen Rus balıkçılarının Nogaylar tarafından yağmalanmalarından dolayı bazen Ruslar da rahatsız olu-

⁷⁴ Mercanî, *age*, s.136.

⁷⁵ Zaytsev, *age*, s.48, 51.

⁷⁶ Velyaminov-Zernov, *age*, s.114-115; "Lvovskaya Letopis", Ç. 1, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XX., İzd. Po Vısoçayşemu Povelenyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommisieiye, S.-Peterburg 1910, s.373; "Sofiyskiya Letopis", s.243-244; "Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku", s.242-243; "Vologodsko-Permskaya Letopis", s.295-296.

⁷⁷ Mehmet Saray, "Astrahan Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1991, s.505.

⁷⁸ Pohlyobkin, *age*, s.141; Bu konuda geniş bilgi için bkz.: İlya V. Zaytsev, "Astarhan Hanlığı'nın Sınırları", Çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXIV, Sayı 2, (2009), s.171-178.

⁷⁹ Safargaliev, *age*, s.267.

⁸⁰ Mehmet Alpargu, **Nogaylar**, Değişim Yay., İstanbul 2007, s.54.

yorlardı. Abdülkerim'in Astarhan tahtında kontrolü tamamen 1508 yılında sağladığı düşünülmektedir. Onun hanlığı döneminde Kırım Hanı Mengli Giray Ulu Orda'nın devamı olarak gördüğü Astarhan'ı ortadan kaldırma düşüncesindeydi. Nitekim 1508'de ilerdeki Astarhan seferi için Moskova Knezi Vasiliy'den yardım istemişti. Ayrıca Mengli Giray'ın İdil ticaret yolunu kontrol altına almak gayesiyle Astarhan'ı zaptetme planında Rusların gemilerinden faydalanma düşüncesi de vardı. Rus Knezi de Litvanya'ya karşı Kırım Hanlığı'nın desteğini sağlamak amacıyla Astarhan seferinde Mengli Giray Han'a yardım sözü vermekten çekinmiyordu. Bu arada Astarhan'da kontrolü sağlayan Abdülkerim Han da 1509 yılında Nogay mirzalarıyla anlaşarak Kırım Hanlığı'na karşı bir sefer düzenlemek niyetindeydi. Buna karşın Mengli Giray Han Mangıt, Şirin ve Barın kabileleriyle birlikte 250 bin kişilik ordu oluşturup başına oğlu Muhammed Giray'ı geçirerek Nogaylar üzerine yolladı. Kırım ordusu Nogayları ağır bir yenilgiye uğratarak birçok ganimetle geri döndü. Ancak bu sefer Rus donanmasının yardımı olmadığı için Astarhan'a dokunmadılar⁸¹.

Abdülkerim Han'ın kardeşi olan Canibek Han'ın Astarhan tahtına 1514 yılında çıktığı bilinmektedir. Onun döneminde Mengli Giray'ın ölümünden sonra Kırım tahtına çıkan ve Rus düşmanı olduğu bilinen Muhammed Giray Han 1515 yılında Nogaylar ve Astarhan Hanlığı üzerine sefere çıktı. Ancak Don Nehri'ne kadar ulaştığında durumu haber alan Astarhan Hanı'nın ve Nogay Mirzası Şigim'in İdil'in öte tarafına geçtiklerini öğrenince seferi erteledi. Bu arada Ruslarla Nogaylar ve Astarhan Hanlığı yakınlaşmış ve her bir taraftan elçiler ile tüccarlar gidip-gelmeye başlamıştı. 1516 yılına doğru Muhammed Giray Han Astarhan'a sefer yapma düşüncesini devam ettirmekteydi. Ancak Ruslar onunla işbirliği yapmaktan kaçınıyorlardı. Bu sıralarda Astarhan Hanlığı Nogaylarla mücadele etmeye başlamıştı. Bu mücadeleden Astarhan galip çıkmıştı. Bu yüzden Nogay mirzaları 1517 yılında Muhammed Giray Hanı Astarhan'ı ele geçirmeye davet ettiler. Aynı yıl Kazan Hanı Muhammed Emin'in ağır şekilde hastalanması üzerine erkek kardeşi ve oğlu olmadığından dolayı Kırım'a gelen Kazan delegasyonu Astarhan hanlarından birini Kazan tahtına oturtmayı planladıklarını Muhammed Giray'a ileterek adeta onu Astarhan seferi için tahrik ettiler. Aynı dönemde Astarhan ile Moskova'nın yakınlaştığı tahmin edilmektedir. Rus kaynaklarının verdiği bilgiye göre 1518 yılında Canibek Han'ın yeğeni olduğu anlaşılın Bebey Sultan Kırım üzerine bir sefer düzenledi. Bu arada 1519 yılında Astarhan ile ittifak ettikleri anlaşılın Kasım Han idaresindeki Kazakların darbesiyle İdil-Yayık nehirleri arasında göçebe olarak yaşayan Nogaylar bölgeyi terkederek İdil'in sol tarafına yerleşmek zorunda kaldılar. Astarhan'ın bu siyasi yükselişi karşısında Muhammed Giray Han Canibek Han'dan Moskova'ya karşı Kazan ile birlikte güçlerini birleştirmelerini teklif etti. Ancak onun bu girişimi neticesiz kaldı⁸². Bundan sonra Kırım-Astarhan siyasi münasebetlerinin yine düşmanca bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Rus vakanüvis V. Tatişçev'in bildirdiğine göre Muhammed Giray Han 1520 yılında elçilerini Büyük Rus Knezi'ne yollayarak ondan Ulu Orda'ya yani Astarhan Hanı'na karşı kendisine yardımda bulunmasını talep etti. Büyük Knez de aşağı bölgelerdeki şehirlerden insanları gemilerle yardıma yolladı. Onlar Ahtuba'ya kadar savaşa-

⁸¹ Zaytsev, *age*, s.70-72.

⁸² *Age*, s.77-84.

rak ilerlediler fakat Saray'ı alamadan bazı esirler elde ederek geri döndüler⁸³. Yazar bu kaydın devamında Rusların Kırım Hanı ile Astarhan'ı bozguna uğrattıklarını da iletmektedir⁸⁴. V. Tatişçev'in bu kaydından onun Astarhan'ı Ulu Orda'nın devamı olarak gördüğü de anlaşılmaktadır.

1521 yılında Nogay Mirzası Seyid Ahmed Bin Musa (Şiydiak) Astarhan'ı ele geçirerek Canibek Han'ın pekçok yakınını katletti. Canibek Han da aynı yıl vefat etti⁸⁵. Bundan sonra Nogay mirzalarının desteğini alan Hüseyin Han Astarhan tahtına oturdu. Aynı yıl Kırım Hanı Muhammed Giray Kazan Hanı Sahib Giray'la ittifaken Moskova'ya saldırdığı esnada Hanın ve Kırım kuvvetlerinin yokluğundan faydalanan sadece 580 Astarhan akıncısı yarımada saldıranca yağmaladılar⁸⁶. Bundan dolayı Muhammed Giray Han Moskova Knezi ile anlaşma yaparak aceleyle Kırım'a döndü⁸⁷.

3. 1. Muhammed Giray Han'ın Astarhan Seferi

Kırım Hanı Muhammed Giray Moskova ve Leh işini hallettikten sonra hem aşağı İdil sahasını hâkimiyeti altına almak hem de Moskova seferi esnasında Kırım'a saldıran Astarhanlılardan intikam almak amacıyla Nogay mirzalarından Mamay ile ittifak kurdu. 1523 yılında büyük bir ordu toplayarak Hüseyin Han idaresindeki Astarhan'a saldırdı. Şehri ele geçirdi. Oradaki Nogay kabilelerini kendi hâkimiyeti altına alarak hanlığın idaresine nezaret etmeleri için oğulları Gazi Giray ve Baba Giray'ı bir-kaç mirza ile beraber gönderdi. Bunlar Nogay kabilesine kötü muamelede bulundular. Bu zulmü işiten Muhammed Giray Han, mirzalara ve kendi oğullarına kızdı. Onları tekdir etti. Zulmü men için şiddetli emirler verdi. Giraylar ve mirzalar Hanın bu emirlerinden dolayı ona darıldılar. İşte bu vakıya üzerine hana adavet bağlayan mirzalar ve Giraylar dahi babaları aleyhine çalışmaya başladılar⁸⁸. Ayrıca Muhammed Giray Han'ın Astarhan seferinde ittifak kurduğu Nogay Mirzası Mamay'ın kardeşi Ağış, Muhammed Giray Han'ın Astarhan'ı ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletmesinde kardeşinin ona yardımcı olmasından yakınmış ve kendisini uyarılmıştı. Zira Muhammed Giray'ın kendilerine de saldıracığından çekinmekteydi. Eğer ona engel olmazlar Kırım Hanlığı tüm Nogay ordasına hâkim olabilirdi. Bunun üzerine güçlerini birleştiren Nogay mirzaları zaferin sarhoşluğuyla tedbirsiz hareket eden Muhammed Giray'a saldırarak onu ve kalgası Bahadır Giray'ı öldürdüler. Böylece Astarhan Hanı da onların yardımıyla tahtına kavuştu⁸⁹. Muhammed Giray Han'ın öldürülmesiyle Astarhan Hanlığı Kırım teh-

⁸³ Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiysakaya*, T.3, Ast İzd. Ermak, Moskva 2005, s.506.

⁸⁴ *Age*, s.507.

⁸⁵ Zaytsev, *age*, s.86.

⁸⁶ Zaytsev, "Astrahan Hanlığı", s.462.

⁸⁷ Rizaeddin Fahreddin, *age*, s.124-125.

⁸⁸ Halim Giray Sultan, *Gülbün-i Hânân Yahud Kırım Tarihi*, İstanbul 1327, s.26.

⁸⁹ *Notes Upon Russia, Being a Translation of the Earliest Account of that Country, Entitled: Rerum Moscovitarum Commentarii, by the Baron Sigismund von Herberstein, Ambassador*

didinden kurtulmuş ve kısa vadede hâkimiyetini sürdürmüş oldu. Ancak Rus düşmanı olduğu bilinen ve Kazan tahtına Sahib Giray Hanı oturarak Rusları güneyden ve doğudan sürekli baskı altında tutma siyaseti güttüğü anlaşılan bir devlet adamının ölümü hiç kuşkusuz Moskova'nın işine daha çok yarayacaktı⁹⁰. Ruslarca da kışkırtıldıkları anlaşılan Nogay mirzalarınınca Muhammed Giray Han'ın öldürülmesinden sonra tekrar Astarhan tahtına çıkan Hüseyin Han, A. N. Kurat'a göre 1532 yılına kadar hüküm sürmüştür⁹¹. Ancak kaynaklarda Şeyh Ahmed Bin Ahmed'in 1525 ile 1528 yılları arasında Astarhan'da han olduğuna dair kesin olmayan bazı ipuçları bulunmaktadır. Ondan sonra Kasım bin Seyid Ahmed'in de Astarhan'da hanlık yaptığı düşünülmektedir⁹².

3. 2. İslam Giray Han'ın Astarhan'da Hâkimiyet Kurma Çabası

“Lvovskaya Letopis”in bildirdiğine göre 1530 yılında Ruslar Kazan'a saldırdığında pekçok Astarhan Tatarı Kazanlıların yardımına gitmişti⁹³. Bu sıralarda muhtemelen Astarhan tahtında İslam Giray Han bulunmaktaydı. Nitekim Kırım hanedanından gelen İslam Giray bin Muhammed'in Mayıs 1531'den önce tahta çıkarak 1532 yılının Ocak ayına kadar kısa bir süre Astarhan'da hanlık yaptığı bilinmektedir⁹⁴. Bundan sonra da onun gözünün Kırım'ın yanısıra Astarhan tahtında da olduğu anlaşılmaktadır. Zira İslam Giray Han Osmanlı Padişahı'na hitaben 1534-1535 yıllarında yazmış olduğu tahmin edilen mektubunda Sâhib Giray'la olan taht mücadelesinden bahisle eğer Saadet Giray'ı Kırım'a han olarak gönderirse, kendisinin ona yardımcı olacağını ve Kırım'dan uzaklaşacağını belirterek, Osmanlı Padişahı'nın emir ve lütufları olursa Astarhan'a giderek hanlık tahtına çıkıp Padişah adına hutbe okutacağını, oranın imârına çalışacağını ve kızılbaş tâifesi ile diğer düşmanlara göz açtırmayacağını belirtmiştir⁹⁵. Ancak destek alamadığı gibi Deşt-i Kıpçak'taki Nogay mirzası Baki Bey'i müttefik edinen Sahib Giray'la Kırım Hanlığı için giriştiği taht mücadelesini kaybedince bu düşüncesini de harekete geçirememiştir⁹⁶.

3. 3. Astarhan Hanlarının Kırım Hanlığı'na Karşı Moskova Knezliği ile Yakınlaşması

İslam Giray'ın kısa süreli hanlığından sonra Kasım bin Seyid Ahmed ikinci kez Astarhan Hanı olmuştur. O aynı zamanda Kazan Hanlığı'nın son hükümdarı olan Yadiğâr

---

From the Court of German to the Grand Prince Vasiley İvanovich in the Years 1517 and 1526, Translated and Edited by R. H. Major, London 1851, p.80-81.

⁹⁰ Kurat, *age*, s.229-231.

⁹¹ *Age*, s.276.

⁹² Zaytsev, *agm*, s.462.

⁹³ “Lvovskaya Letopis”, s.406.

⁹⁴ Zaytsev, *agm*, s.462.

⁹⁵ Özalp Gökbilgin, **1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Siyâsi Durumu**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973, s.10-11; Ürekli, *age*, s.33.

⁹⁶ Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul 2009, s.69.

Han'ın babasıydı⁹⁷. Fakat onun ikinci hanlığı çok daha kısa sürmüştür. Zira Kasım Han 21 Temmuz 1532 tarihinde Zloba adlı elçisini adamlarıyla beraber ittifak kurma teklifiyle Astarhan'dan Moskova'ya Büyük Knez'e yollamıştı. Bu sıralarda Kâsım Hanlığı'na⁹⁸ bağlı Kozaklar İdil'den Knez'in yanına gelerek ona Çerkeslerin gizlice Astarhan'a geldiklerini ve şehri ele geçirerek Kasım Hanı, bazı beyleri ve çok sayıda insanı katlettiklerini sağ kalanların ise yağmalandığını haber verdiler. Yine onların Büyük Knez'e bildirdiğine göre Çerkesler Astarhan tahtına Akkubek bin Murtaza Han'ı çıkarmışlardı⁹⁹. Ancak onun hâkimiyeti de uzun sürmedi.

1533 yılında Astarhan tahtına Abdurrahman bin Abdülkerim çıktı. O, 1537 yılına kadar Astarhan'da hüküm sürdü¹⁰⁰. Onun döneminde Astarhan Hanlığı Moskova ile siyasi olarak yakınlaştı. Zira Astarhan Hanlığı dış işlerinde batıdan Kırım Hanlığı'nın doğudan ise Nogay Ordası'nın baskısı altındaydı¹⁰¹. Özellikle Kırım hanları Astarhan tahtına kendi korumaları altındaki kişilerin çıkmasına gayret ederek hanlığı hâkimiyetleri altına alma çabası içerisindeydiler. Bu şekilde Nogay Ordası'na karşı Astarhan'ı kendi saflarına çekmeyi planlıyorlardı¹⁰². Bu durum güçlü komşularına karşı bağımsızlıklarını korumayı amaçlayan Astarhan hanlarını Ruslarla ittifak yapmaya itiyordu ki bunun neticesinde hanlığın sonu gelecekti¹⁰³. Abdurrahman Han 1533 yılında Kırım Hanlığı'na karşı Moskova'nın desteğini sağlamak amacıyla elçilerini Büyük Knez Vasiliy İvanoviç'e yollayarak dostluğunu ve bağlılığını bildirdi. Knez de onun dostluğunu kabul etti¹⁰⁴. Bunun neticesinde Astarhan Hanlığı

⁹⁷ Mercanî, *age*, s. 137.

⁹⁸ Kâsım Hanlığı hakkında geniş bilgi için bkz: Serkan Acar, **Kâsım Hanlığı (1445-1681)**, IQ Yay., İstanbul 2008.

⁹⁹ "Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku", s. 279; "Lvovskaya Letopis", s.413; Howorth, *age*, p. 352.

¹⁰⁰ Howorth, *age*, p. 352.

¹⁰¹ B. Spuler, "Astrakhan", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. 1, Leiden 1986, p.721.

¹⁰² Pohlyobkin, *age*, s.142.

¹⁰³ Rusların Tatarlarla mücadelesinde temel prensipleri onları birbiriyle mücadele ettirerek zayıflatmaktı. Nitekim ünlü Rus tarihçisi S. M. Solovyev bu durumu şöyle açıklamaktaydı: "... Rusların en başta Kazan'da sonra Astrahan'da (Astarhan) ve ardından Nogaylarla mücadelesinde kazandığı başarıların ve bu mücadele esnasında onların (Tatarların) zayıflamalarının başlıca nedeni idarecilerin arasındaki daimi iç çekişmelerdi: onlardan biri güçleniyor ve Moskova'ya karşı düşmanca bir tutum ortaya çıkıyordu – Moskova kendine müttefik temin edebileceğine ve hatta ona karşı düşman kabiledaşlarından olan diğer hanlar içerisinde vassallar dahi bulabileceğinden emindi. Astrahan hanzadelerinden biri olan Yedigâr Kazan'da Ruslarla kıyasıya vuruşurken onun akrabası ve aynı şekilde Astrahan hanzadesi olan Şih-Ali Rusların tarafında bulunuyordu, diğer bir hanzade Kaybula (Rus şehri) Yuriyev'in sahibiydi ve Astrahan'dan kovulan Derviş-Ali Han (Rus şehri) Zvenigorod'da yaşıyordu", S. M. Solovyev, **Soçineniya. Kniga III: İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen**, T.5-6, İzd. "Misl", Moskva 1989, s.467.

¹⁰⁴ "Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku", s.284; "Lvovskaya Letopis", s.418; Tatişev, *age*, s.527.

ğında henüz 1533 yılında “Rus Hizibi” teşkil edildi. Rus taraftarı olan bu grubun saray üzerinde büyük tesiri bulunmakta ve Moskof çıkarlarının en aktif savunucuları olarak dikkat çekmekteydi. Bu siyasi teşkilat Moskova’nın doğrudan desteğiyle meydana getirilmiş ve varlığını devam ettirmişti. Üstelik bu hizip Moskova ve Astarhan arasında karşılıklı münasebet ve ittifak tesis edilmesine dair ticari-siyasi bir anlaşmayı yaptırmayı da başarabilmişti¹⁰⁵.

1537 yılında Büyük Rus Knezi, Astarhan Hanı Abdurrahman’a bizzat kendi oğlunu elçi olarak yollayarak dostluğunu ilan etti¹⁰⁶. Buna karşılık Abdurrahman Han İşim Bey’i adamlarıyla beraber Rus Knezi İvan Vasileviç’e yollayarak *onun dostuna dost, düşmanına da düşman olacağını* iletti¹⁰⁷. Anlaşılan Rusların da Astarhan’ın dostluğuna ihtiyacı vardı. Çünkü bu sıralarda Kırım ve Kazan hanlıkları Ruslara karşı ittifak etmişlerdi¹⁰⁸. 1537 yılının 17 Ekimi’nde Bütün Rusya’nın Büyük Knezi İvan Vasileviç kendisine gelen Astarhan elçilik heyetini kendi oğluyla beraber Astarhan’a Abdurrahman Han’a yolladı. Ancak Nogay Tatar mirzalarından Mamay’ın adamları bunlara saldırarak kovdular. Bundan sonra Astarhan’a gelen Nogay mirzaları şehri ele geçirerek Abdurrahman Hanı tahttan indirdiler ve yerine Derviş Ali Hanı geçirdiler¹⁰⁹.

Ancak o da Kırımlıların ve Çerkeslerin baskısı sonucu 1539 yılında Astarhan’ı terk ederek önce dayısı olan Nogay Mirzası İsmail’in yanına sonra da Ruslara sığındı. Onun yerine tahta ikinci kez çıkan Abdurrahman bin Abdülkerim 1543 yılına kadar hâkimiyetini korudu¹¹⁰. Ruslar onun dostluğuna önem vermekteydiler. Nitekim Moskova Knezi elçilerini göndererek onun sağlığına dair haber aldı¹¹¹. Bundan sonra 1541 yılında Büyük Knez’in yanına gelen Astarhan elçileri Abdurrahman Han’ın Knezle çok sıkı bir dostluk kurmak istediğini belirttiler¹¹². Nitekim onun bu talebi aynı şekilde karşılık buldu¹¹³. 1545-1546 yılları arasında Akkubek Bin Murtaza ikinci kez Han oldu. Ancak Murtaza Han’ın torunu Yamgurçi bin Bedribek tarafından tahttan indirildi¹¹⁴.

3. 4. Astarhan’ın Sahib Giray Han Tarafından Zaptı

Yamgurçi Han’ın da Kırım ile iyi siyasi münasebetler kuramadığı anlaşılmaktadır. Zira Kırım Hanı Sahib Giray’ın onun Astarhan tahtına oturmasını tasdik etmediğini ve kendi oğullarından birini Astarhan Hanı yapmak niyetinde olduğunu biliyordu. Bundan dolayı

¹⁰⁵ Pohlyobkin, *age*, s.142-143.

¹⁰⁶ “Lvovskaya Letopis”, Ç.2., *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, T.XX., İzd. Po Vısoçayşemu Povelenyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommisseyu, S.-Peterburg 1914, s.441.

¹⁰⁷ *Age*, s.444.

¹⁰⁸ M. Hudyakov, *Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İzd. “İnsan”, Moskva 1991, s.100-101.

¹⁰⁹ “Lvovskaya Letopis”, s.444.

¹¹⁰ Zaytsev, *agm*, s.462.

¹¹¹ “Lvovskaya Letopis”, s.453.

¹¹² *Age*, s.455, 461.

¹¹³ *Age*, s.457, 461, 462-463.

¹¹⁴ Howorth, *age*, p.352-353; Kurat, *age*, s.276-277.

Sahib Giray Han'a düşmanlık besleyen Yamgurçi Han Kazan'dan mallarla memleketlerine dönmekte olan Kırımlı tüccarlara saldırdı ve mallarına el koyarak onlardan bazılarını öldürttü. Bunun üzerine Yamgurçi Han'ı cezalandırmak üzere harekete geçen Sahib Giray Han yaklaşık iki yüz bin asker toplayarak Astarhan üzerine harekete geçti. Sefere Şirin ve Mangıt gibi kabilelerin beyleri ile hanzâdeler de katıldı. Bu sırada yolda Azak'a alış-verişe gelen bir Astarhan kervanının olduğu haberi Sahib Giray Han'a ulaştı. O önceki baskının intikamını almak amacıyla emrindeki Gündoğan Beyi bin kişilik kuvvetle beraber Astarhanlı tüccarların üzerine yolladı. Bunun üzerine Astarhan kervanına baskın yapan Kırım kuvvetleri onların mallarına el koyarak Azak Kalesi dizdarına teslim ettiler. Bundan sonra Astarhan üzerine yürüyen Kırım ordusu şehri kuşattı. Habersiz halk ve Yamgurçi Han panik oldu. Kırım ordusu saldırıya geçince Astarhan Hanı, beyleri, hanzâdeleri ve hâremi şehirden kaçtılar. Şehri ele geçiren Sahib Giray Han Astarhan beyleri ile Hanın kadınlarını ve çocuklarını yakalattı. Ne var ki, şehri yağmalatmadığı gibi, soyulan tüccarların mallarının iâdesini de sağladı¹¹⁵. Ancak Kırım Hanı Astarhan ahalisinden birçoğunu varlıklarıyla beraber Kırım'a götürdü. Galiba yeğenlerinden birini de Astarhan tahtına çıkardı. Kuzey ticaretine açılan bir kapı olan Astarhan'ın zengin bir yer olması dolayısıyla Türk Padişahı Kanunî Sultan Süleyman, Kırım Hanı'na Astarhan'dan götürdüğü ahaliyi geri yollamasını emretti¹¹⁶. Bundan sonra Nogaylara sığındığı düşünülen Yamgurçi Han 1549'da Astarhan'a gelerek yine Hanlığın başına geçti. 1551 yılında Moskova'ya elçi yollayarak Rusların hâkimiyeti altına girmeye çalışması ve 1552 yılında Kazan Hanlığı zaptedilirken hareketsiz kalması onun en büyük hatalarıdır¹¹⁷. Ancak kendisi de 1554 yılında Rusların ve Nogay mirzalarının desteğini alan Derviş Ali Han tarafından tahttan indirildi. Derviş Ali Han'ın ikinci saltanat döneminde ise Astarhan Hanlığı Ruslar tarafından ele geçirilerek tarih sahnesinden silinecektir.

4. Rusların İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı'nın Yıkılışı

Astarhan-Rus münasebetlerinde dönüm noktası 1552 yılıdır. Çünkü Ruslar bu yıl Kazan Hanlığını zaptetmişlerdi¹¹⁸. Astarhan'da Kazan'da yaşanan trajedi İdil Nehri'nde Hazar Denizi'ne doğru sürüklenen sayısız cesetler aracılığıyla öğrenilmişti¹¹⁹. Böylece Rusların Astarhan'a ulaşmalarının önünde hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde zayıflamış Nogayları hesaba katmazsak herhangi bir engel bulunmuyordu. Zira 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın kanlı bir şekilde istila edilmesiyle birlikte Astarhan ve Rus Devleti sınırdaş hale gelmişlerdi. Böylece Rus silahlarının yeni hedefi Astarhan oluyordu. Bu yeni durum 1533 yılı anlaşmasından sonra Astarhan ile yakınlaşarak bu hanlığın siyasi, coğrafi ve askeri yapısıyla ilgili

¹¹⁵ (Kâysunî-zâde Nidâî Remmâl Hoca), **Târih-i Sâhib Giray Hân (Historie de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)**, Yay. Haz. Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973, s.97-103.

¹¹⁶ Howorth, **age**, p. 354; Kurat, **age**, s.277-278.

¹¹⁷ Kurat, **age**, s.277-278.

¹¹⁸ Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, 2. bs., TKAE Yay., Ankara 1966, s.34-35.

¹¹⁹ İ. R. Tagirov, **İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana**, Tatarskoe Knijnoe İzd., Kazan 2000, s.139.

istihbaratı sağlamış olan yayılmacı Ruslar tarafından derhal değerlendirilecek ve böylece Moskova-Astarhan siyasi münasebetleri Rusların Hazar Denizi'ne doğru yayılma siyasetleri neticesinde düşmanca bir hal alacaktı.

Astarhan Hanı Yamgurçî her zaman için Kazan Hanlığını kıskanmış ve siyasi olarak Moskova'yla yakınlaşmıştı. Ancak Kazan'da meydana gelen hadiseler onu oldukça endişelendirmişti. Bunun neticesinde Kazanlı Suyum-Bike Hatun'un babası Nogay Mirzası Yusuf'a ve Kırım Hanı Devlet Giray'a müracaat etmişti. Nogay Ordası genellikle Kazan ile iyi ilişkiler içerisinde olmamış ise de Yusuf Mirza kızının ve torununun İvan tarafından esaret altına alınmasına razı olamamış ve tam da bu sebepten Moskof elçilerini zincire vurmuştur¹²⁰. Nitekim tam da bu sıralarda Nogaylarla iş birliği yapılarak Ruslara saldırmalarını sağlamak amacıyla Astarhan ile Kırım hanları ittifak tesis etmişlerdi. Bunun neticesinde Devlet Giray Han Yamgurçî'ye 13 adet top göndermiştir. Ancak Nogay mirzaları İsmail ve Yusuf'un kendi aralarında anlaşamadıkları anlaşılıyor¹²¹.

Rus kroniklerinin belirttiğine göre 1553 yılının Ekim ayında Nogaylardan İsmail Mirza ve diğer mirzaların elçileri, Timur ve arkadaşlarıyla beraber Moskova hükümdarının yanına gelerek İsmail Mirza'nın ve diğer mirzaların Büyük Rus Knezi'ne bağlılıklarını bildirdiklerini ilettiler. Ondan Astarhan Hanı Yamgurçî'yi tahttan indirerek yerine Derviş Ali Han'ı geçirmesi için ordusuyla göndermesini talep ettiler. Böyle bir durumda İsmail Mirza ve diğer mirzalar Büyük Knez'in emirlerini yerine getireceklerini de elçileri vasıtasıyla iletmışlerdi. Moskof Knezi İvan danışmanı olan Aleksey Feodoroviç Adaşev¹²² ve İvan Mihaylev'e İsmail'in elçilerinin taleplerini müzakere etmelerini emretti. Bunun üzerine İsmail Mirza'nın yeğeni olan Derviş Ali'nin Büyük Knez'in ordusuyla ve İdil Nehri üzerinden çok sayıda gemilerin eşliğinde Astarhan'a yollanması ve İsmail Mirza'nın da adamlarını Astarhan'a yollayarak onlara yardımcı olması kararlaştırıldı. Bu arada yapılan plana göre Astarhan tahtına Derviş Ali oturtulduktan sonra İsmail Mirza da Knez'in düşmanı olan kardeşi Yusuf Mirza'nın üzerine giderek onunla savaşacaktı¹²³.

4. 1. Rusların 1554 Astarhan Seferi ve Hanlığı'nın Rus Hâkimiyetine Girmesi

1554 yılında Moskova'nın Rus ordusunun İdil Nehri'nin aşağı kesimine düzenlediği ilk seferi gerçekleştiriyordu. Bu askeri hareket o yılın Nisan ayında başladı ve aynı yıl 8 Temmuz'da seferin aktif savaş safhalarının neticelenmesiyle tamamlandı. Bu askeri seferin zahiri

¹²⁰ Age, s.139.

¹²¹ Zaytsev, age, s.148-149.

¹²² Adaşevler soyları XV. yüzyıl ortasında Kazan'dan Poşehone'ye göçürülen Adaş Bey'e dayanan Tatar-Türk asıllı bir sülaledir. XVI. yüzyılın ilk yarısında ve ortalarında Adaşevlerden IV. İvan'ın güçlü askerleri ve diplomatları çıkmıştır, A. H. Halikov, **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, Çev. Mustafa Öner, TDAV Yay., İstanbul 1995, s.21-22.

¹²³ "Letopisniy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu", **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XIII, Pervaya Polovina, İzd. Po Visoçayşemu Povelenyu İmperatorskoyu Arheografişeskoyu Kommisseyu, S.-Peterburg 1904, s.235; "Lvovskaya Letopis", s.544-545; Tatişçev, age, s.650-651.

sebebi Nogay Hanı İsmail'in talebi üzerine ona askeri yardım sağlamaktı. Ancak Rusların ana gayeleri Kırım yanlısı Yamgurçi Han'ı Astarhan tahtından indirmektir. Ayrıca Ruslar Astarhan Hanlığı'nı Moskova'nın vassallığı altında tutarak zayıflatmak ve yıkmak istiyorlardı¹²⁴. Böylece Kazan da zaptedildiğinden dolayı bütün İdil ticari yolu Rusların kontrolüne girecekti. 1554 yılı başında IV. İvan elçilerini Nogay Ordası'na yollayarak İsmail Mirza'ya Knez Pronskiy komutasındaki Rus birliklerinin Astarhan'ı ele geçirmek üzere bölgeye gönderildiği haberini yolladı. Rus elçileri IV. İvan'ın talimatıyla İsmail Mirza'dan bu hareket esnasında Ruslara yardım etmesini talep ettiler. Ancak İsmail Mirza onların bu isteğini reddetti¹²⁵. Böylece Nogayların askeri desteği sağlanamadı.

1554 yılı ilkbaharında 30 bin kişilik Moskof Ordusu Knez Yuriy İvanoviç Şemyakin-Pronskiy'in kumandasında gemilerle İdil Nehri'nde aşağıya doğru harekete geçti. Bu Knez, dostu Mihail Petroviç Golovin ile büyük bir alayın başında bulunuyordu. Öncü alaya Çar IV. İvan'ın yatakcısı Knez İgnatiy Mihayloviç Veşnyakov ve Şiryay Vasileviç Kobyakov¹²⁶ komuta ediyorlardı. Gözcü alayına ise Stefan Grigoreviç Sidorov ve Knez Andrey Bulgak Grigoreviç Baryatinskiy komuta ediyorlardı. Sefere onlarla birlikte Knez Aleksandr İvanoviç Vyazemskiy'in Vyatiç kıtaları (25.100 kişi) ile Daniil Çulkov'un komutasındaki Kozaklar (sayıları tespit edilemiyor) da katılıyorlardı¹²⁷. Böylece Rus ordusunun sayısı yaklaşık olarak 35-40 bine çıkıyordu ki, bu oran Astarhan Hanlığı'nın askeri kuvvetlerine kıyasla çok fazla idi. Rus ordusunun atlı araba katarında eski Han Derviş Ali'de yer almaktaydı. Derviş Ali birkaç yıl Moskova Büyük Knezi İvan'ın sarayında yaşamış ve onu kendisini Astarhan tahtına çıkarması için ikna etmişti. Neticede Büyük Knez İvan 29 Ağustos'ta Kolomna'da kendi isim gününü kutladığında ulaklar eski Astarhan'ın ele geçirildiği haberini ona getirdiler¹²⁸.

Sefer şöyle gerçekleşmişti: Rus ordusu Mayıs ayında aşağıdan karaya çıktı ve 29 Haziran'da artık Perevolok'a yaklaştı. Vyazemskiy ve Çulkov'un Kozakları önden yollandılar. Moskof askerlerinin Astarhan Hanı'nın kuvvetleriyle ilk çatışması 27 Haziran 1554 tarihinde sonraları Kara Yar diye bilinen Kara Ada'nın yakınında vuku buldu. Başlarında Sakmak (Sakman, Sakaman ya da Salman) adlı bir komutanın bulunduğu Astarhanlıların öncü birlikleri tamamıyla bozguna uğratıldı. Esir düşen Sakmak, Yamgurçi Han'ın eski Astarhan yöresinde (İdil Nehri'nin akımının 5 km aşağısında) kendi otağında bulunduğunu ifşa etti. Asıl Astarhan'da küçük bir garnizon bırakmışlardı. Çünkü Tatarlar şehrin savunmasına hazırlanmamışlardı. Üstelik Rusların yaklaştıkları sırada Astarhan'ın sakinleri de direnmeden

¹²⁴ Pohlyobkin, *age*, s.143.

¹²⁵ A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Ter. Kemal Ortaylı, Yay. Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011, s.6.

¹²⁶ Kobyakovlar Tatar-Türk asıllı bir sülaleydi, Halikov, *age*, s.61.

¹²⁷ "Letopisnyy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu", s.236; "Lvovskaya Letopis", s.545; Tatişev, *age*, s.651-652.

¹²⁸ P. L. Karabuşçenko, *Astrahanskoe Tsarstvo*, İzdateskiy Dom "Astrahanskiy Universitet", Astrahan 2009, s.40.

kaçtılar¹²⁹. Bu arada ısrarla Nogayların desteğini sağlamak isteyen Ruslar, İsmail Mirza'ya elçi yollamışlardı. Ancak İsmail Mirza Rus elçileriyle Büyük Knez'e kardeşi Yusuf Mirza ile mücadele ettiğinden dolayı Astarhan seferine katılmadığını ilettiler¹³⁰. 2 Temmuz 1554 yılında Knez Pronskiy'in birlikleri savaşmadan Astarhan'ı işgal ettiler. Knez Vyazemskiy'in kuvvetleri de Yamgurçî'nin otağını abluka altına aldı. Han o sırada hâremini ve çocuklarını kendi muhafızlarıyla bozkırlar üzerinden göndererek Azak'a doğru kaçtı. Ne var ki, onun Türk toprağına gitme teşebbüsü Rus atlı birlikleri tarafından önlendi. Bunlar 7 Temmuz'da düzensiz bir şekilde geri çekilen Hanlık kuvvetlerine yetişmişler ve herhangi bir zahmet çekmeden onları katletmişler, kısmen de esir almışlardı. Hanın hâremi de Ruslara esir düşmüştü. Onlar gemiyle Hazar Denizi'ne götürülmeye çalışılırken Kozak Atamanı F. Pavlov tarafından alıkoyulmuş ve Astarhan'a teslim edilmişti¹³¹. Esir kadınlar arasında Yamgurçî'nin beşinci karısı (Mergivan Hatun) ve kızı Balbiçe de bulunmaktaydı¹³².

Elde edilen zafer neticesinde Ruslar, Astarhan tahtına kendilerinin taraftarı olan Derviş Ali Han'ı oturtular. Yanına da Knez Andrey Boryatinsk ve Petr Turgevek'i Kozak okçularıyla beraber bir yıllığına bıraktılar¹³³.

4. 1. 1. 1554 Astarhan-Moskova Anlaşması:

Yeni Han 9 Temmuz 1554'te Moskova Devleti ile Astarhan şehrinde barış anlaşması yaptı. Anlaşmayı Moskova Hükümeti adına Knez Yuriy İvanoviç Şemyakin, Astarhan Hanlığı adına ise Derviş Ali Han imzaladılar. Bu barış anlaşmasıyla Astarhan Hanlığı artık Çar unvanını kullanan IV. İvan'ın hâkimiyeti altına giriyordu. Anlaşmanın maddeleri şöyleydi:

- 1) Astarhan Hanı Moskova'ya (IV. İvan) tâbi olarak bağlı olacağını kabul edecek,
- 2) Astarhan Hanlığı Moskova'ya her yıl 40 bin altın (=1200 ruble gümüş) haraç ödemeyi kabul edecek ve 3 bin adet balık vermekle mükellef olacak,

¹²⁹ "Letopisnyy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu", s.241-242; "Lvovskaya Letopis", s.548-549; Tatişçev, **age**, s.656.

¹³⁰ Tatişçev, **age**, s.655.

¹³¹ "Letopisnyy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu", s.243; Karabuşçenko, **age**, s.40; Tatişçev, **age**, s.658; Ruslar Astarhan'ı 1554'de zaptettiklerinde Astarhan hanlarının soyundan gelen Yâr Muhammed ve oğlu Can Buhara'ya kaçarak Şeybanî Hanı İskender (1560-1583)'e sığınmışlardı. İskender Han kızını Cân ile evlendirmiş ve bundan sonra Şeybanîlerin erkek tarafı 1599'da son bulunca Buhara tahtı Cân'ın ve Şeybanîlerin kadın vârisinin oğlu Bakî Muhammed'e geçmiştir. Böylece Astarhan hânedânı Buhara'da 1599'dan 1785'e kadar hüküm sürmüştür, René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur**, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s.448.

¹³² Zaytsev, **age**, s.139; Tatişçev, **age**, s.658.

¹³³ P. N. Milyukov, **Drevneysaya Razryadnaya Kniga Offitsialnoy Redaktii (Po 1565 g)**, İzdanie İmperatorskago Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih Pr, Moskovskom Universitet, Moskva 1901, s.166; Tatişçev, **age**, s.657.

3) Ruslar Kazan'dan Astarhan'a kadar –bütün İdil üzerinde- gümrük vergisi vermeden ve izinsiz olarak (yani Astarhan yönetimine bu konuda haber vermeden ve onlardan izin almayarak) balık yakalama hakkına sahip olacak.

4) Astarhan'da 1555 yılından itibaren Rus taraftarı olan Derviş Ali Han'a karşı yerli ahalinin ayaklanmasını önlemek için mevcudu arttırılmış Rus kuvvetleri konuşlandırılacak. Kuvvetler avcı başı Kaftirev (okçu birlikleri) ve talimatlı Ataman Pavlov'un (Don Kozaklarının birlikleri) komutası altında olacak¹³⁴.

Bundan sonra yaklaşık 500 Astarhan asilzâdesi (mirzalar ve oğlanlar) Moskova Büyük Knezi IV. İvan'a bağlılık yemini ettiler ve ölümünden sonra Moskova'nın sonraki hanı seçme hakkına sahip olduğunu Derviş Ali'ye bildirdiler¹³⁵. Tarihçi P. L. Karabuşçenko Astarhan Hanlığı'nın Moskof Devleti'ne bağlanması tarihini 1554 yılı olarak kabul etmek gerektiği düşüncesindedir. Çünkü tam da bu yıl Rus Çarı diğerlerinden başka Astarhan'ın da Çarı olarak ilk defa adlandırılmaya başlanmıştır. Ayrıca Derviş Ali'nin Astarhan tahtında hüküm sürmesi yerli ahalinin dizginlenmesi için Moskova tarafından ustaca oynanan siyasi bir temsilden başka birşey değildi¹³⁶.

Rus hâmilîği döneminde şehre 7 bin kadarı avam halk, 3 bin kadarı ulema ve 5 yüz kadarı da asilzâde olmak üzere 10 bin 5 yüz kişi geri dönmüştü¹³⁷. Bu arada 1555 yılı Nisan ayında sabık Han Yamgurçî'nin, Yusuf Mirza'nın oğulları Yunus Mirza, Ali Mirza, Yak Mirza ve diğer pek çok Nogay mirzasıyla beraber Kırım Han'ın yolladığı kuvvetlerle birleşerek şehre saldırdıkları ancak Derviş Ali Han'ın Rus ve Kozak topçularla birlikte onları geri püskürttüğü haberi Moskova'ya geliyordu¹³⁸. Bu başarısız girişimden başka Astarhan içerisinde de Rus muhalefeti oluşacaktı. Zira Moskova ile yapılan anlaşmaya göre yıllık 40 bin altın haraç ödenmesi maddesi hiç kuşkusuz halkta huzursuzluğa yol açacaktı.

Sonuç olarak 1554 yılı Moskova-Astarhan barış anlaşmasının köleleştirici şartları neticesinde Astarhan ahali haraç toplanmasını sabote etti ve Derviş Ali Han gizlice Kırım Tatarlarının tarafına geçti. O galiba bazı Nogay gruplarının da desteğiyle Kırım'a ve İstanbul'a adamlarını yollayarak Kırım Hanlığı'nın ve Osmanlı Devleti'nin desteğini de sağlamaya çalışmıştı¹³⁹. Zaten Kırım Hanı onun ricası üzerine Hanın kişisel korumasını sağlamaları amacıyla Astarhan'a 300 yeniçeri ve 700 Tatar süvarisini top ve barut gibi teçhizatlarla beraber göndermişti. Bu durum hiç kuşkusuz Moskof Devleti'nin karşı hareketine sebep teşkil edecekti¹⁴⁰. Bu arada Astarhan'ın 1554'te alınmasından sonra Kırım Hanı Ukrayna'ya saldı-

¹³⁴ “Lvovskaya Letopis”, s.138, 551; Tatişçev, **age**, s.659; Tagirov, **age**, s.140; Pohlyobkin, **age**, s.143.

¹³⁵ Zaytsev, **agm**, s.463.

¹³⁶ Karabuşçenko, **age**, s.41.

¹³⁷ “Lvovskaya Letopis”, s.551; Zaitsev, **agm**, s.463.

¹³⁸ Tatişçev, **age**, s.660.

¹³⁹ Kurat, **age**, s.279.

¹⁴⁰ “Lvovskaya Letopis”, s.575; Tatişçev, **age**, s.686-687; Pohlyobkin, **age**, s.145.

rınca Rus Çarı, İvan Şeremetov¹⁴¹'u pek çok boyar çocuğuyla beraber onun üzerine gönderdi. Kırım kuvvetleri Rusları ağır bir yenilgiye uğratarak pek çok esir almışlardı. İvan Şeremetov canını zor kurtarmıştı¹⁴². Bu saldırı Kazan ve Astarhan'ın düşmesine karşı bir tepkiydi. Ancak küçük çaplı bir çapul hareketinden öte bir şey değildi. Tüm bunlardan başka Nogay mirzaları arasındaki mücadeleler de Rusların işini oldukça kolaylaştırmaktaydı. Zira Nogay Ordası'nın başında bulunan ve Ruslara karşı olan Yusuf Mirza tam bir Rus ajanı olmakla itham edilen kardeşi İsmail Mirza tarafından tuzağa düşürülerek 1555'te öldürüldü. Bundan sonra Nogaylar arasında İsmail Mirza'ya karşı mücadeleler devam etti. İsmail Mirza ve taraftarlarının bu mücadelede Moskova ile işbirliği yapması hiçkuşkusuz Rusların aşağı İdil boyuna dolayısıyla da Astarhan Hanlığı'na hâkim olmasında en önemli etken oldu¹⁴³. Onlar Ruslarla sıkı bir ittifak kurmuşlardı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a göndermiş olduğu elçilik heyeti 1555 yılında Arslan Mirza yönetimindeki Nogaylar ve Rusların saldırısına uğrayarak yağmalandı. Bu kabile daha sonra Derviş Ali Han'ın yanına Astarhan'a ulaştı. Kafilede yer alan Ahmed Çavuş adlı Osmanlı elçisinin Ruslara karşı Derviş Ali Han'ı desteklediği tahmin edilmektedir. Zira 1556 yılında Astarhan Ruslar tarafından katli olarak zaptedildiğinde Derviş Ali Han bu Ahmed Çavuşla önce Azak'a sığınacak oradan İstanbul'a geçecek¹⁴⁴ ve daha sonra da Mekke'ye gidecekti¹⁴⁵.

4. 2. Astarhan Hanlığı'nın Rusya'ya İlhak Edilmesi

Astarhan idaresinin ve ahalisinin işgalci Ruslara itaat etmemesi ve Kırım ile işbirliğine girmesi neticesinde Moskova yönetimi 1556 yılı ilkbaharında Astarhanlıları cezalandırmak ve Hanlığı doğrudan Rus Devleti'ne bağlamak gayesiyle askeri faaliyetlere başladı. Bu amaçla Rus komutanlar Çeremisinov¹⁴⁶ ve Teterin yönetiminde yaklaşık 1000 kişilik okçu alayı, Pisemsk'in komutasındaki gönüllü Vyatka milis kuvvetleri, Ataman Kolupayev komutasındaki Don Kozakları, Ataman Lyapun Filimonov idaresindeki İdil Kozakları gibi unsurların yer aldığı Rus ordusu ayrı şekilde harekete geçirildi. Rus kuvvetleri Astarhan yakınlarında birleşti. Okçular Moskova'dan suyoluyla, gönüllü Vyatiç milis kuvvetleri Hlınov'dan, Don Kozakları Don'dan İdil Nehri'ne kadar atlı olarak daha sonra da nehir dubalarıyla Astarhan'a kadar gelmişlerdi. Astarhan'a diğer kuvvetlerden önce ilk olarak Lyapun Filiminov'un İdil Kozakları ulaşmıştı. Bunlar aniden şehre saldırmışlar ve Astarhan kalesine kapanma imkânını bile bulamayan bölgesel kuvvetleri ciddi şekilde bozguna uğratmışlardı. Vaktinde yetişen okçular ve Don Kozakları zahmetsizce şehri işgal etmişler ve İdil Nehri'nin

¹⁴¹ Rusya'da çok meşhur olan bu Tatar-Türk asıllı sülaleden önemli devlet adamları çıkmıştır, Halikov, *age*, s.93.

¹⁴² "Holmogorskaya Letopis", s.138.

¹⁴³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, DTCF Yay., Ankara 1966, s.58-59.

¹⁴⁴ *Age*, s.60-61.

¹⁴⁵ Tatişçev, *age*, s.690, 691.

¹⁴⁶ Altın Orda'dan Rus hizmetine giden Semen Çeremisin'in soyuna dayanan Tatar-Türk asıllı bir sülaleye mensuptur, Halikov, *age*, s.43.

deltasında Hazar Denizi sahilinin 20 km içerisinde Derviş Ali Han'ın kaçarak karargâhını kurmuş olduğu noktaya doğru hareket etmeye başlamışlardı. Rus askerleri Tatarların ordugâhını kuşatarak geceleyin onların üzerine saldırmışlar ve böylece meydana gelen panik ortamından yararlanarak onları bozguna uğratmışlardı. Ancak sabaha doğru zaferle Astarhan'a geri dönen Rus askerlerinin peşinden giden Derviş Ali Han onlara büyük kayıplar verdirmişti. Ne var ki, kaleye sığınma imkânından yoksun ve dağınık halde olan Astarhan kuvvetleri için durum vahim bir hal aldığından dolayı daha birkaç çatışmanın ardından Han, Azak'a Türk topraklarına kaçmak zorunda kalmıştı. Böylece Astarhan Hanlığı 26 Ağustos 1556 tarihinde savaşı sonlandıracak herhangi bir anlaşma yapılmaksızın Rus Devleti'ne bağlandı¹⁴⁷.

Astarhan Hanlığı'nın Moskof Devleti'ne bağlanmasından sonra yerli Tatar asilzâde-leri arasında belirgin bir şekilde parçalanma söz konusuydu. Onlardan bir kısmı Kırım'a kaçtı. Bunlar Kırım Hanı'nın hizmetine girerek Moskova ile mücadelelerini devam ettirdiler. Diğer bir kısmı ise yerlerinde kalarak Rusların hizmetine girdiler ve böylece sosyal statülerini önemli ölçüde muhafaza ettiler¹⁴⁸. Bu arada da Hanlığın merkezi olan şehir, 1558 yılında civardaki kabilelerin hücumundan muhafaza edilebilmek için, eski yerinden 12 km. daha güneyde nehrin asıl yatağının sol sahilinde bir adaya nakledildi¹⁴⁹. Bundan sonra Astarhan Hanlığı'nın merkezi olan eski şehir harebe haline dönüştü¹⁵⁰. Nitekim "Peçevi Tarihi"nde bu durum şöyle ifade edilmektedir: "*Eski zamanlarda Müslümanların oturduğu bu şehirde hâlâ camilerin, hamam ve medreselerin bina kalıntıları görülmekte idi, fakat içinde insan soyundan tek bir canlı yoktu*"¹⁵¹.

¹⁴⁷ Pohlyobkin, *age*, s.146; Tatişçev, *age*, s.688.

¹⁴⁸ Karabuşçenko, *age*, s.46.

¹⁴⁹ Arat, *agm*, s.416; Ruslar Hacı Tarhan'ı ele geçirdikten sonra göçebe düşmanlarının saldırılarından korunması amacıyla yeni bir kale inşa ederek şehri yeniden kurmuşlardır. Bu yeni şehir Moskova Kremlinine benzer kuleli kalesi ve Ortadoks Hıristiyanlığı korumak amacıyla Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen din adamları tarafından inşa edilen katedral ve kiliseleri ile tipik bir Hıristiyan Rus şehri haline dönüştürülmüştür, geniş bilgi için bkz.: M. Rıbuşkin, *Zapiski Ob Astrahani*, Moskva 1841, s. 21-48.

¹⁵⁰ İdil Nehri'nin sağ kenarında bulunan Astarhan Hanlığı'nın merkezi olan şehrin arkeolojik kalıntılarının yer aldığı eski yer, günümüzdeki Astarhan'ın biraz yukarısında yer almakta ve "Şaren Bugor" adıyla zikredilmektedir. Esasen eski şehrin büyük bir kısmı İdil'in suları altında kalmıştır. Onun ancak çok küçük bir kısmı muhafaza edilmiştir. Burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılar eski şehrin günümüze ulaşan kısmının yapılarının birçoğunun topraktan teşkil edildiğini ortaya koymuştur. Şehrin kuruluş tarihi ise kesin olarak bilinmemektedir, Vadim Leonoviç Yegorov, *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV. Vekah*, İzd. "Nauka", Moskva 1985, s.119.

¹⁵¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TC Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.330.

5. Osmanlı Devleti'nin Astarhan'ı (Ejderhan¹⁵²) Fethetme Girişimi

Osmanlı Devleti'nin İdil Boyu Türk halklarını Rus esaretinden kurtarmak için planladığı "Kanal Projesi" ve 1569 Astarhan (Ejderhan) Seferi tarih literatürümüzde Ahmed Refik Bey¹⁵³'den başlayarak H. İncalcık¹⁵⁴, A. N. Kurat¹⁵⁵, M. T. Gökbilgin¹⁵⁶ gibi tarihçilerimiz tarafından incelenmiştir. Onların araştırmalarının kılavuzluğunda meseleyi kısaca ele almak gerekirse Osmanlı Devleti'nin 1569 Astarhan seferinin karar, hazırlık, icra ve sonuç olmak üzere dört önemli aşaması vardır.

Bu seferin yapılması fikri önce Kazan'ın ardından da Astarhan'ın Ruslar tarafından zaptedilmesiyle birlikte İstanbul'da önem kazanmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu bir dönemde İdil-Ural Müslümanları Ortadoks Rus boyunduruğuna girmiş ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Rus hâkimiyeti sağlanmıştır. Ayrıca Hazar Denizi'nin güneyindeki İran tehdidiyle birlikte Kafkasya ve Azerbaycan coğrafyasında Osmanlı çıkarları tehlikeye girmiştir. Nitekim Ruslar Kafkasya'ya doğru yayılma siyasetlerinin doğrultusunda bazı Çerkes beyleri ile ittifak ederek Terek boyunda bir kale inşa etmek için harekete geçmişlerdi. Bunun neticesinde 1567'de Terek Nehri'ne akan Sunja çayı üzerinde bir kale yaparak buraya Rus Kozakları ile bir miktar asker yerleştireceklerdi¹⁵⁷. Bu arada Osmanlı Padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a Kazan, Astarhan, Kırım, Nogay ve Kafkasya Müslümanlarından şikâyetler gelmiş ve Astarhan'a bir sefer düzenlediği takdirde kendilerinin de Osmanlı ordusuna yardımcı olacakları hususunu ona iletmışlerdi. Bunun üzerine Türk Padişahı Avusturya ile barış yaptıktan sonra 1563 yılı Eylül ayında Kırım Hanı'na İlkbahar'da Astarhan'a sefer yapılması doğrultusunda hazırlıklara başlamasını bildirmişti. Ancak İdil boyuna Osmanlı Devleti'nin hâkim olmasını istemeyen Kırım Hanı Devlet Giray, Padişahı bu fikrinden caydırmaya çalıştı ve bunda başarılı olduğu düşünülmektedir¹⁵⁸.

¹⁵² Osmanlı arşiv belgelerinde Astarhan'ın adı Ejderhan olarak geçmektedir. Nitekim ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin anlattığı efsaneye göre eski bir tarihte harap hale gelmiş olan bu şehirde bir ejdarha türemiş ve etraftaki insan ve mahlûkları yiyerek pekçok vilayetleri berbat etmiş. Bir yiğit Han çıkarak bu ejderhayı öldürmüş ve vilayeti emniyet altına almış. Bundan ötürü bu diyara Ejderhan demişler, Evliya Çelebi Bin Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, 7. Kitap, Haz. Yücel Dağlı vd., YKY, İstanbul 2003, s.309.

¹⁵³ Ahmed Refik, "Bahr-i Hazer-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, Cüz 43, (İstanbul 1333), s.1-14.

¹⁵⁴ Halil İncalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", **Bellekten**, XII/46, (Ankara 1948), s.349-402.

¹⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal", **The Slavonic and East European Review**, Vol. XL, Number 94 (1961), p. 7-23; Kurat, **age**

¹⁵⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "L'expédition Ottomane Contre Astrakhan en 1569", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XI, 1 (Paris 1970), p. 118-123.

¹⁵⁷ Kurat, **age**, s.56-57, 79.

¹⁵⁸ İncalcık, **agm**, s.367-368; Battal-Taymas, **age**, s.37-38.

Kefe defterdarı Çerkes Kasım Bey'in de Astarhan'a bir sefer yapılmasını savunduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁹. O, Kanunî'ye eskiden beri bir Müslüman şehri olan Astarhan'ın Rusların eline düştüğünü ve önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirterek ele geçirildiği takdirde devlet hazinesine gelir sağlayacağını ve hem de kendi dinini savunmuş olacağını telkin etmiş. Ne var ki padişahı ikna edememiştir¹⁶⁰. Fakat Kanunî'nin ölümünden sonra özellikle Kasım Bey yeni padişah olan II. Selim'e diğer sebeplerden başka Astarhan'ın feth edilmesinin gelecekteki İran seferi açısından deniz yolu bağlantısını kurması için ehemmiyetinden bahsederek onu ikna etmeye çalışmış ve belki de bunda başarılı olmuştur¹⁶¹.

Bu durum "Peçevi Tarihi"nde şöyle anlatılmıştır: "*İran bölgesinin fethi için askerlerin yiyecek ve ikmalini sağlamak için Don ve İdil nehirlerinin bir kanal aracılığıyla birbirine bağlanması fikri Hicri 976 tarihinde ortaya atılınca Astarhan seferi daha önem kazanmıştı. Bundan dolayı daha önce bölgeyi iyi tanıyan Çerkes Kasım Bey Kefe Sancakbeyliği'ne atanmıştı. Kasım Bey de görevine başladığında bilgi topladıktan sonra güvenilir kimseleri yerine gönderip keşif ve ölçümler yaptırdı. Nehirler arasındaki mesafenin altı deniz mili olduğunu İstanbul'a bildirdi. Eğer bu iş başarılırsa Osmanlı askerleri İran seferlerinde yiyecek sıkıntısı çekmeyeceği gibi Şirvan ülkesi ile Karabağ ve tüm Gürcistan Osmanlı hâkimiyetini katiyetle taniyacaktı*"¹⁶². Ancak Astarhan Seferi fikrinin alınmasında ana amil olarak aşağı İdil boyundan yani Astarhan üzerinden Hac ibadeti için geçmek isteyen Orta Asya Türklerinin ve tüccarlarının Osmanlı Devleti'ne müracaatları etkili olmuştu¹⁶³. Hiç şüphesiz, Orta Asya Müslümanlarının taleplerinin alınıp ilerdeki İran seferi de düşünülerek Don ile İdil nehirlerinin bir kanal ile birleştirilerek Astarhan'ın ele geçirilmesi kararının alınmasında en önemli rollerden birini de Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa oynamıştı¹⁶⁴.

Astarhan seferi birkaç yıl süren itinalı bir hazırlık döneminden sonra icra edilecekti. Zira bunun için yoğun bir askeri hazırlık yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre seferin icrası için Amasya, Niğbolu, Canik ve Köstendil sancaklarından asker toplanması kararlaştırılmış-

¹⁵⁹ Âli, "Kühn ül-Ahbar", Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, DTCF Yay., Ankara 1966, s.59.

¹⁶⁰ **Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi**, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011, s.51.

¹⁶¹ **Age**, s.38, 51-52.

¹⁶² Peçevi İbrahim Efendi, **age**, s.329-330.

¹⁶³ **7 Numaralı Mühime Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>**, I, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999, Hük. No: 667, 671, 838 s.325-326, 327, 403-404; **7 Numaralı Mühime Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>**, III, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999, Hük. No: 2722, 2723, s. 374-375, 375-376; **Osmanlı Belgelerinde Kazan**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2005, Belge No: 1, s.29; **Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi**, s.45, 47, 64.

¹⁶⁴ İnalçık, **agm**, s.375; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 3, 2. Kısım, TTK Yay., Ankara 1988, s.35.

tır¹⁶⁵. Çorum Beyi'ne de elli kadar sipahiye sancağının muhafazası için bırakarak geri kalanını alaybeyiyle birlikte Astarhan seferine göndermesi emredilmiştir¹⁶⁶. Nitekim bunların harekete geçmeleri emri Silistre Beyi'nin askerleri de dâhil edilerek verilmiştir¹⁶⁷. Kefe'de Astarhan seferinde kullanılması için gemiler yaptırılmıştır¹⁶⁸. Bu gemiler için Kastamonu, Sinop, Trabzon, Samsun, Rize, Giresun, Amasra ve Bolu kaleleri ile Trabzon'dan asker ve teknik personel temin edilmiştir¹⁶⁹. Bundan sonra sefere katılacak beylerin askerlerini hazır ederek nevrızda Kefe Beylerbeyi'ne (Kasım Bey) intisap etmeleri kararlaştırılmıştır¹⁷⁰. Bu arada Kasım Bey'e Kefe'deki kalelerden istediği kadar hisar-eri ve azap neferi alma yetkisi de verilmiştir¹⁷¹. Ayrıca "Peçevi Tarihi"nde belirtildiğine göre birçok kale-döven top ve darben, çapa ve kürek, külünk vb. araç ve gereçler temin edilerek büyük bir donanma ile Kefe'ye yollanmıştır. Kırım Hanı'na da çok sayıda hayvan ve Tatar askerinin tümüyle sefere katılması için buyruk çıkarılmıştır¹⁷². Kanal kazılması için götürülen aletlerin sayısının yaklaşık 16 bin olduğu düşünülmektedir¹⁷³. Ayrıca ordunun işesinin temini için de tedbirler alınmıştır¹⁷⁴. Yapılan askeri hazırlıklardan sonra 4 Muharrem 976'da (29 Haziran 1568) Kırım Hanı'na yazılan nâme-i hümayun'da Astarhan seferi için gerekli olan şeylerin çoğunun gönderildiği, kalan kısmın da vaktinde hazır edileceği, fetih için gayret gösterilmesi hususları belirtilmiştir¹⁷⁵. Bunlardan başka Sultan II. Selim tarafından H. 976 tarihinde Leh Kralı

¹⁶⁵ **7 Numaralı Mühime Defteri (975-976/1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>**, II, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999, Hük. No: 1962, s.379-380. (Bundan sonra 7NMD şeklinde kısaltılarak verilecektir).

¹⁶⁶ **7NMD**, I, Hük. No: 21, s.8; **7NMD**, III, Hük. No: 2693, s.358; Bunlardan başka Çerkeslerin Cana, Terküşe, Katı (?), Şevkal beyleri ile Bahadır Bey ve Mertek (?) hâkiminin de Astarhan seferine serdar tayin edilen Kasım Bey'in emrine girmelerine karar verilmiştir, **7NMD**, III, Hük. No: 2246, s.134; Ayrıca Tanrıdağı, Nakdölen, Kocacık yörüklerinin birer nevbetlilerinin ve Vize Yörükleri, Tatarları ve canbazlarının birer nevbetlilerinin, ayrıca da Çingene müsellemlerinin birer nevbetlilerinin Astarhan seferi hizmetine tayin kılındıkları bilinmektedir, **7NMD**, I, Hük. No: 4, 6, 7, 10, 11, s.4-5.

¹⁶⁷ **7NMD**, I, Hük. No: 22, 23, s.8-9.

¹⁶⁸ **7NMD**, II, Hük. No: 1738, 1833, s.271, 316.

¹⁶⁹ **7NMD**, Hük. No: 2302, s.163-164; **7NMD**, I, Hük. No: 18, 19, 20, s.8.

¹⁷⁰ **7NMD**, I, Hük. No: 26, s.9; **7NMD**, III, Hük. No: 2691, 2692, s.356-357.

¹⁷¹ **7NMD**, III, Hük. No: 2275, s.149-150.

¹⁷² Peçevi İbrahim Efendi, **age**, s.330.

¹⁷³ **Rus Elçilik Raporlarında Astrahan Seferi**, s.69.

¹⁷⁴ Sefere memur edilen askerler için Kefe, Soğdak, Kerş ve Taman kadılarının beşer yüz, Manküb kadısının ise bin beş yüz kantar peksimet tedarik etmeleri; ayrıca Kefe'deki kasabalardan da her sanattan oduncu esnafı hazırlanması da kararlaştırılmıştır, **7NMD**, III, Hük. No:2252, s.138; Bunlardan başka gıda maddesi olarak koyun temin edilmeye çalışılmıştır, **7NMD**, III, Hük. No: 2254, s.139. Ayrıca Eflak Voyvodası'nın da Astarhan Seferi için iki yüz baş beygir tedarik ederek göndermesi kararlaştırılmıştır, **7NMD**, III, Hük. No: 27, s.9.

¹⁷⁵ **7NMD**, III, Hük. No: 2745.

Sigismund August'a da bir nâme gönderilerek hacılara yol açmak için yapılacak Astarhan Seferi dolayısıyla Leh sınırlarınının yakınlarından geçecek olan Türk kuvvetlerinin kendilerine zarar vermeyeceği bildirilerek onların da buna karşılık Rusları baskı altında tutmaları istenmiştir¹⁷⁶.

Seferin icrasında İdil boyu Tatar Türkleri de yardımcı olacaktı. Zira Kazan Türkleri Osmanlı kuvvetlerinin İdil boyuna yaklaştığı esnada ayaklanma çıkaracaklarına dair söz vermişlerdi¹⁷⁷. Astarhan Tatarları da ayaklanmaya hazırlanıyorlardı. Bu arada Astarhanlı asilzâdeler Sayın Mirza ile Teney Mirza'nın elçileri Çerkes Kasım Bey'e gelerek ona kendi aralarındaki bütün Moskof taraftarlarını öldürmekle tehdit ettikleri haberini ulaştırmışlardı. Kasım Bey Nogay Mirzası Urus ve bazı Astarhan Tatarlarıyla da temas kurmuş ve onlardan Osmanlı Ordusu'nun Astarhan'a yaklaştığı esnada destek vereceklerine dair söz almıştı¹⁷⁸.

15 Ekim 1568 tarihli kayda göre Sultan II. Selim Astarhan seferine Kefe Sancağı Beyi Kâsım'ı serdâr tayin etti ve Kırım Hanı'nın ona itaat etmesini ve Tatar askerlerine de kendi kethüdasını başbuğ tayin ederek Kasım Bey'e itaat etmelerini sağlamasını emretti¹⁷⁹. Osmanlı Padişahı 1569 yılında Kırım'a 18 bin kadar sipahi yolladı ve Kırım Hanı'na bu askerlerin 70 bin Kırım Tatarıyla birleştirilerek Don Kozaklarının dağıtılıp Astarhan'ın ele geçirilmesini bildirdi. Bunun üzerine Kırım'da 90 bin asker toplandı ve Kasım Bey ile Kırım Hanı'nın komutasında Don'nun yukarı kesimine doğru harekete geçildi¹⁸⁰. "Peçevi Tarihi"ne göre Türk kuvvetleri nehrin kıyısında uygun bir yer seçip üç ay boyunca kanalı kazmaya koyuldular. 30 bin Nogay Tatarı da çalışmalara katıldı. Ancak kanalın henüz üçte biri kazılmışken ve her türlü yiyecek ve araç-gereç bol miktarda mevcutken "*buranın kışı üç ay önceden gelir, o zaman herkesin eli ayağı işlemez olur*" diye bir şaiye askerler arasında dolaşmaya başladı. Bazı kimselere göre bu dedikoduları Kırım Hanı özellikle çıkartıyordu. Zira eğer kanal kazılıp başarı sağlanırsa Osmanlı kuvvetleri karadan ve denizden Deşt-i Kıpçak yurduna ve Şirvan taraflarına serbestçe gidebileceğinden Tatarlar gözden düşebilir hatta Kırım dahi ellerinden çıkabilirdi. Söylentiye bu yüzden bilinçli olarak uydurduğu söyleniyordu. Bunun üzerine geri çekilme kararı alındı ve taşınması zor olan cephane ve araçlar bir hendek kazılarak gömüldü. Oldukça zahmet çekilmiş ve çok para harcanmıştı. Bundan dolayı zarar büyük oldu¹⁸¹. Diğer Osmanlı kroniklerinde de Astarhan seferiyle alakalı olarak benzer ifadeler yer almaktadır¹⁸².

Kanal kazma fikrinden vazgeçildikten sonra doğrudan Astarhan'a gidilerek fethe edilmesi kararlaştırıldı. Toplarından yoksun kalan Türk-Tatar kuvvetleri Astarhan'a ulaştı. Ordu şehrin eski kısmında on gün kaldı ise de, her nedense, kalenin yer aldığı adaya hücum

¹⁷⁶ Kurat, **age**, Ek No III, s.05-06.

¹⁷⁷ Karabuşçenko, **age**, s.48.

¹⁷⁸ **Rus Elçilik Raporlarında Astrahan Seferi**, s.55.

¹⁷⁹ 7NMD, III, Hük. No: 2757, s.400-401; **Osmanlı Belgelerinde Kazan**, Belge No: 2, s.30

¹⁸⁰ Karabuşçenko, **age**, s.48.

¹⁸¹ Peçevi İbrahim Efendi, **age**, s.330-331.

¹⁸² Kurat, **age**, s.27-32.

edilmedi. Kışın yaklaşması ve iâşe yetersizliğinden dolayı ordunun geri çekilmesi kararlaştırıldı. Astarhan'dan Kabardin yoluyla susuz Kuzey Kafkasya bozkırları üzerinden geri çekildikleri esnada Türk ordusu su ve gıda yetersizliğinden dolayı büyük kayba uğradı¹⁸³.

Türk-Tatar ordusunun Rusların inşa ettiği Astrahan'ı kuşattığı esnada bölgede bulunan İngiliz tüccarların bu sefere dair verdikleri bilgiler ilgi çekicidir. Onlar bölgeden ayrılacakları sırada Türkler geldiği için 6 hafta boyunca seferin bitmesini beklemek zorunda kalmışlardı. Onların ifadelerine göre 70 bin kişilik muazzam bir Türk-Tatar Ordusu oraya gelmişti. Bu ordu şehri kuşatmayı ya da ani bir saldırı ile ele geçirmeyi planlıyordu. Fakat kış mevsiminin yaklaşması ve özellikle de Rus hükümdarının mağruriyetle toprağını savunmak için büyük bir sefer başlattığına dair haberler gelince Türk-Tatar ordusu kuşatmayı kaldırarak bulunduğu mahalden ayrılmak zorunda kalmıştı¹⁸⁴.

Seferin başarısız olmasında Padişahın bizzat sefere katılmamasının ve doğru planlama yapılmamasının rolü vardır. Fakat en büyük mesuliyetin Kırım Hanı'nda olduğu anlaşılıyor¹⁸⁵. Zira bir arşiv kaydında 1569 yılı seferinin başarısız olmasında bilhassa Devlet Giray Han'ın bu seferi "sabote" etmesinin rolü olduğu açıkça belirtilmiştir¹⁸⁶.

6. Astarhan Hanlığı'nın Siyasi ve Sosyal Yapısı

Astarhan Hanlığı'nın sosyo-politik hiyerarşisinin başında diğer Türk-Tatar devletlerinde olduğu şekilde *Han* bulunmaktaydı. Han'dan sonra ülke yönetiminde veliaht olan *kalgaylar* söz sahibiydi. Bunlardan sonra sosyal tabakanın ön sıralarında kabile aristokratları yer almakta ve daha sonra da *mirzalar* ile *mollalar* gelmekteydi. Bunların dışında *Uluğ Bey* ve temsilci, yerine bakan manasında *naib* gibi unvan taşıyan asilzâdeler toplum katmanının önde gelen temsilcileri olarak devlet yönetiminde söz sahibiydiler¹⁸⁷. Nitekim Lvovskaya Kroniği'nde 1554'te Astarhan Hanı Yamgurçî'nin tebaasından olan beylerden, mirzalardan, ulanlardan ve mollalardan oluşan delegasyonun Ruslara görüşmeye geldiklerinden bahsedilir¹⁸⁸.

Astarhan Hanlığı'nda kabileler konfederasyonu şeklinde bir düzen vardı. Hanlığı ayrı yurtlara ayırmak mümkündür. Bu yurtları meydana getiren kabileler uzun süreden beri bölgede yaşayan Türk gruplarıydı. Nitekim Nogay Ordasını teşkil eden *Alçınlar* ve *Kıyatlar* gibi kabilelerin bazı uruklarının Astarhan'da yaşadıkları bilinmektedir. Hanlıkta en nüfuzlu grup ise *Kongratlar (Kuratlar)* kabilesiydi¹⁸⁹. Altın Orda Devleti'ne izafe edilen Cuçi Ulu-

¹⁸³ Rus Elçilik Raporlarında Astrahan Seferi, s.33-34, 53.

¹⁸⁴ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Antony Jenkinson and Other Englishmen*, Vol. II., Edited by E. Delmar Morgan and C. H. Coote, London (t.), p. 424.

¹⁸⁵ İnalçık, *agm*, s.383-385.

¹⁸⁶ Kurat, *age*, Ek No: VIII, s.051-052.

¹⁸⁷ Zaytsev, *age*, s.67.

¹⁸⁸ "Lvovskaya Letopis", s.552.

¹⁸⁹ D. M. İshakov, *Tyurko-Tatarskie Gosudarstva XV-XVI vv.*, Institut İstorii İm. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan 2004, s.43; Zaytsev, *agm*, s.464;

su'nun en mühim kabilelerinden birisini teşkil eden *Mangıtların* Hazar Denizi'nin kuzeyinde yani Astarhan çevresinde oturdukları bilinmektedir¹⁹⁰. Nitekim, bunların Astarhan Hanlığı ahalisinin önemli bir kısmını meydana getirdiğine şüphe yoktur. Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda Devleti henüz teşekkül edilmeden önce Astarhan civarında yerleşen *Hitay* kabilesi de Hanlığın önemli unsurlarındandı. Bu kabile Astarhan hanlarına önemli hizmetlerde bulunmuşlardı¹⁹¹. Mesela Ali Bey denen Astarhan Hanı Abdülkerim'in Uluğ beyi ve naibi olan Hitay Baba bu kabiledendi¹⁹². Bu kabilelerin temsilcileri *Karaçi beyleri* olarak Hanlığın yönetiminde söz sahibiydiler. Bunların başlarında ise bir Uluğ Bey (Beylerbeyi) bulunmaktaydı¹⁹³.

Astarhan'da yüksek bir İslam kültürünün mevcut olduğu da sosyal unvanlardan anlaşılmaktadır. Zira toplum katmanında *seyid, şeyh, şeyhzâde, molla, hafız, hacı* gibi unvanlar sıklıkla kullanılmıştır. Bu unvanlardan dini çevrenin Hanlığın nüfusu arasında oldukça etkili bir konuma sahip olduğu da anlaşılmaktadır¹⁹⁴.

7. Astarhan Hanlığı'nın Ekonomik Yapısı

Astarhan Hanlığı'nın ekonomisinde hayvancılığın rolü önemliydi. XVI. yüzyılın başında Astarhan'dan Sığnak'a gönderilen mallar arasında besili koyunlar, atlar ve develer bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın başı ile XVII. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki dönemde Hanlığın merkezinde ve çevresinde elma, ayva, ceviz, kavun, karpuz, bal kabağı, salatalık vb. yetiştirilmek suretiyle meyvacılık ve bostancılık da yapılmaktaydı. Tahıl ekimi sınır bölgelerinde az oranda yapıldığı için bu ürünler mümkündür ki, Kazan Hanlığı ile İran'dan temin edilmekteydi¹⁹⁵.

Astarhan ekonomisinin ana kaynağı ticaretti. Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında bulunduğu için Kafkasya, İran ve Orta Asya'dan gelen malların İdil üzerinden kuzey bölgelere ulaştırılmasında aynı şekilde kuzey bölgelerden gelen malların da adı geçen coğrafi bölgelere ulaştırılmasında bir kavşak noktası olarak Astarhan'ın transit ticaretin önemli bir merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim S. Herberstein Astarhan için "*Astarhan zengin bir şehir ve büyük bir Tatar Pazar yeridir*" demekteydi¹⁹⁶. Ayrıca 1525 tarihli Battista Agnese'nin haritasında "*Citracan emporium civitas magna*" yani "*Astarhan büyük küresel Pazar*" diye yazmaktaydı¹⁹⁷. Elverişli jeopolitik konumuyla bol balık barındıran suları ve verimli üzüm bağları ile Astarhan ticari açıdan Rusya'nın yanı sıra Ermeni, Çerkes, Nogay, Fars, Kalmuk, Türk, Hin-

¹⁹⁰ Kafalı, *age*, s.41.

¹⁹¹ *Age*, s.45.

¹⁹² Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s.22, 63.

¹⁹³ Zaytsev, *agm*, s.464; İshakov, *age*, s.43.

¹⁹⁴ D. İshakov, "İslam v Pozdnezolotoordinskih Tatarskih Hanstvah", *İslam v Srednem Povolje: İstoriya i Sovremennost Oçerki*, İzd. Master Layn, Kazan 2001, s.64-65.

¹⁹⁵ İshakov, *age*, s.42.

¹⁹⁶ *Notes Upon Russia*, p. 76.

¹⁹⁷ Zaytsev, "Orta Çağ Kaynaklarında Astrahan Şehrinin Adlandırılmasına Dair", s.609-610.

distanlı ve diğer Asyalı tüccarların ilgisini çekmiştir¹⁹⁸. Aynı şekilde eski devirlerden beri bir alış-veriş merkezi olarak Venedik'e giden baharatın da Astarhan üzerinden götürüldüğü bilinmektedir¹⁹⁹. A. Contarini'nin yolculuğuyla ilgili şu ifadeleri Astarhan'ın uluslararası ticarete transit merkez olarak tarihteki önemli rolünü göstermesi açısından manidardır: "...Yolculardan bir kaç kişi tüccar idi. Bunlar Rus pazarlarında satmak üzere Astarhan'a pırınç, ipek ve kumaş götürüyorlardı. Bir kaç Tatar da vardı. Bunlar kakım ve kürk elde etmek ve dönüşte mallarını Derbend pazarlarında satmak amacıyla yolculuk yapıyorlardı"²⁰⁰. Bu durum hiç şüphesiz Astarhan'ın oldukça fazla gümrük vergisi elde ederek zenginleşmesinde kilit rol oynamıştı. Nitekim Astarhan'da görevli gümrük memurundan A. Contarini bahsetmektedir²⁰¹.

Astarhan'ın kendi tüccarları da vardı. Nitekim Astarhanlı tüccarlar kervanlarıyla Kırım'a mallar götürüp getirmekteydiler²⁰². Birçok Astarhanlı tüccar da Moskova'ya gitmekteydi. Bunlar arasında kaynaklarda adı geçen Hacı Niyaz ve onun kardeşi Ak Molla'nın Moskova'da diğer Astarhanlı tüccarlarla birlikte ticari faaliyetlerde bulunduğu ifade edilmektedir²⁰³. Astarhan ilinde variyeti ile meşhur olan bu Hacı Niyaz'dan Ötemiş Hacı da eserinde bahsetmiştir²⁰⁴. Hiç kuşkusuz bu tüccarlar çok çeşitli malları pazarlara taşıyarak zenginleşmişlerdi. Zira bu Müslüman Tatar tüccarları büyük kervanlarla ipek ve pamuklu kumaşlar, kürk, deri, kılıç, at koşumları vb. malları satmak üzere Moskova'ya götürmekteydiler²⁰⁵.

Astarhan'a farklı bölgelerden çeşitli mallar getiriliyordu. İran ve Osmanlı topraklarından ipek, simli kumaş, atlas, ipek ipliği, halı, mücevherat, boya, örme zırh yelek, ok yayı, kılıç, ceviz; Ermenistan'dan inci, firuze taşı, deri, Rusya'dan maroken, koyun postu, tahta kap, kağıt, gem (kayış) dizgin takımı, eyer, bıçak; diğer Tatar hanlıklarından yünlü, pamuklu, ipekli ve ketenli kumaşlar Astarhan pazarlarına getirilmekteydi²⁰⁶. Astarhan ticari pazarlarının önemli unsurlarından birisi de kölelerdi. Buna ilişkin kayıtlar mevcuttur. Mesela S. Herberstein'in notlarından öğrendiğimize göre Sahib Giray Han 1521 yılında Moskova seferi esnasında elde ettiği Rus esirleri Astarhan pazarında sattırmıştı²⁰⁷.

Farklı balık çeşitlerini barındıran İdil Nehri ile Hazar Denizi sayesinde Astarhan'ın zenginlik sağladığı anlaşılmaktadır. Nitekim J. Barbaro Astarhan'dan bahsederken İdil Nehri

¹⁹⁸ Rıbuşkin, *age*, s.15.

¹⁹⁹ **Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri**, s.121.

²⁰⁰ *Age*, s.116.

²⁰¹ *Age*, s.120.

²⁰² **Târih-i Sâhib Giray Hân**, s.100.

²⁰³ Zaytsev, *age*, s.68-69.

²⁰⁴ Ötemiş Hacı, *age*, s.7, 42.

²⁰⁵ **Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri**, s.121.

²⁰⁶ İshakov, *age*, s.42; geniş bilgi için bk. Zaytsev, *age*, s.210-226.

²⁰⁷ **Notes Upon Russia**, p. 65.

ile denizde bol miktarda balık olduğuna vurgu yapmıştır²⁰⁸. Bundan dolayı Mersin balığı çeşitleri ile havyar yerel ticaretin önemli mallarıydı²⁰⁹. Bir başka kazançlı doğal kaynak olarak tuzun da Astarhan ekonomisine ciddi gelir sağladığı anlaşılmaktadır. Bu hususta A. Contarini şöyle demektedir: “*Astrahan ile kıyı arasında büyük bir tuz gölü var. Buradan oldukça kaliteli tuz elde edilir ve daha çok Rusya’da tüketilir. Burada dünyanın büyük bir bölümüne yetecek kadar tuz var...*”²¹⁰. Aynı şekilde J. Barbaro da her yıl tuz götürmek amacıyla Moskova’dan Astarhan’a gemilerin geldiğini ifade etmiştir²¹¹. Özellikle tuz ve balık Ruslar için hayati öneme haiz gıda maddeleriydi. Nitekim Moskova Knezi III. Vasiliy 1524 yılında başarısız Kazan kuşatmasından sonra Kazanlılara kızarak bu şehirdeki panayıra Rus tüccarlarının gitmesini yasaklamıştı. Knez Kazan Hanlığını iktisaden çökertmek istiyordu²¹². Ancak bu uygulamadan sonra Astarhan pazarından getirilen tuzun, çok sayıda diğer malların ve harika balıkların eksikliğinden dolayı Rusya’da sıkıntı ve pahalılığın ortaya çıktığını S. Herberstein notlarından öğrenmekteyiz²¹³. Bu durum Rus ekonomisinin Astarhan’a olan bağımlılığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Ruslar 1554 yılında Astarhan Hanlığını hâkimiyetleri altına aldıklarında Derviş Ali Han ile imzaladıkları anlaşmaya “*Ruslar Kazan’dan Astarhan’a kadar - bütün İdil üzerinde - gümrük vergisi vermeden ve izinsiz olarak (yani Astarhan yönetimine bu konuda haber vermeden ve onlardan izin almayarak) balık yakalama hakkına sahip olacak*”²¹⁴ maddesini katmışlardı.

Sonuç olarak Hanlığın sınırları dâhilinde meraların, su kaynaklarının, balığın, tuzlu göllerin bol oluşu Astarhan Tatarlarının ekonomik taleplerini karşılamış ve Astarhan Hanlığı’nın bağımsız kalmasına imkân sağlamıştır²¹⁵.

Sonuç

Hazarlardan başlayarak şehirlerin meydana getirilmesiyle yoğun bir şekilde Türkleşen aşağı İdil boyunda kurulan Astarhan şehri Moğol istilasından sonra Altın Orda hanlarının ikametgâhlarından biri haline dönüşmüştür. Böylece idari bir merkez haline gelen Astarhan Altın Orda’nın kargaşa döneminde farklı emirler arasında el değiştirmiştir. Astarhan bu dönemlerde doğudan getirilen ipek ve baharat gibi önemli malların Avrupa’ya taşındığı bir merkez olmuştur. Şehir Timur ile Toktamış Han arasındaki hâkimiyet mücadelesinin önemli bir figürü olmuş ve muzaffer Timur ordularınca yakıp yıkılmıştır. Böylece şehrin ekonomisine de en büyük darbeyi Timur indirmiştir. Onun yaptığı tahribattan sonra şehir başka bir yerde yeniden kurulmuştur. Altın Orda’nın dağılmasından sonra siyasi bir

²⁰⁸ Josaphat Barbaro, *age*, s.32.

²⁰⁹ İshakov, *age*, s.42.

²¹⁰ Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin *Seyahatnâmeleri*, s.119.

²¹¹ Josaphat Barbaro, *age*, s.32-33.

²¹² Kurat, *age*, s.174.

²¹³ *Notes Upon Russia*, p. 73.

²¹⁴ “Lvovskaya Letopis”, s.551.

²¹⁵ Safargaliev, *age*, s.267.

merkez olarak dikkat çekmeye başlayan Astarhan'ın tam bağımsız olarak bir Hanlık haline gelmesinin 1502 yılında Mengli Giray'ın "Taht-İli"ni yıkmasıyla birlikte gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çok sayıda tuz kaynakları bulunan Astarhan Hanlığı'nın topraklarının merkezi bol miktarda balık barındıran İdil Nehri deltasında bulunmaktaydı. Coğrafi konumu bakımından Hazar Denizi'ne açılan bir kapı olarak İran, Ermenistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Harezmi üzerinden gelen malların kavşak noktası olarak İdil üzerinden Kazan Hanlığı ve Rus Devleti'ne taşınması bakımından transit ticaretin önemli bir merkezi olması nedeniyle Astarhan, iktisadi bir cazibe merkezi haline dönüşmüştür. Toprakları üzerinde pek çok göçebe Türk uruklarının yaşadığı Astarhan Hanlığı doğudan Nogay Ordası batıdan ise Kırım Hanlığı'nın güçlü tesirini hissetmiştir. Altın Orda Devleti'nin mirasını devralmak isteyen Kırım Hanlığı ve Nogay Ordası XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Astarhan Hanlığı üzerinde hâkimiyet kurma çabası içerisinde birbirleriyle rekabet etmişlerdir. Aşağı İdil boyunca Tatarlar arasında bitmek tükenmek bilmeyen siyasi mücadelelerin en önemli sonucu bölgedeki birçok Türk grubunun batıya Kırım, Kafkasya ve Baserabya taraflarına göç etmesine sebep olmuştur. Bu durum zamanla bölgenin nüfus olarak tenhalaşmasına dolayısıyla Hanlığın zayıflamasına neden olmuştur. Aynı zamanda siyasi istikrarı bir türlü sağlayamayan Astarhan Hanlığı güçlü bir konuma asla kavuşamamıştır. Bunun neticesinde de Astarhan hanları çoğu zaman güçlü soydaş ve dindaş Tatar komşularına karşı Ruslarla yakınlık kurarak onlardan yardım alma yoluna girmiştir. Bu durum aşağı İdil boyunca Rus hâkimiyetinin sağlanması açısından Moskova idarecileri tarafından çok iyi şekilde değerlendirilerek Astarhan Hanlığı'nın sonunu hazırlamıştır. Ayrıca Rus knezleri küskün Tatar asilzâdelerini memnuniyetle kabul etmiş ve onlara ihsanlarda bulunmuştur. Böylece onları kendi siyasi amaçları istikametinde yönlendirmeyi başarmışlardır. Moskova knezlerinin bir diğer marifeti ise Tatar devletlerinin birbirleriyle olan siyasi hâkimiyet mücadelesi karşısında tıpkı daha önceki yüzyıllarda Çin'in doğu ve batı Hunları daha sonraları da doğu ve batı Türklerine karşı; Bizans'ın da sınırlarındaki farklı Türk gruplarına karşı oynadığı rolü üstlenmeleri ve Tatarları birbirlerine karşı kıskırtarak zayıflatma siyasetini başarıyla uygulamalarıdır. Bunun sonucunda 1554'te Moskova'nın hâkimiyeti altına giren Astarhan, 1556 yılında Rus ordusu tarafından yakıp yıkılmıştır. Astarhan'ın Rusların eline düşmesinde Nogay Mirzası İsmail'in büyük katkısı olmuştur. Astarhan'ın ele geçirilmesiyle bütün İdil ticari yolu Hazar Denizi'nin kuzeyinden başlayarak Rusların kontrolüne geçmiştir. Bundan dolayı Moskova hükümetinin muazzam bir gelir elde ederek gelişmesinin yolu da açılmıştır. Astarhan'ın özellikle Orta Asyalı Müslüman Türklerin talepleriyle Osmanlı Devleti tarafından kurtarılması girişimi de sonuçsuz kalmıştır. Böylece Osmanlı-Rus münasebetlerinin askeri aşaması Astarhan sebebiyle başlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

7 Numaralı Mühime Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>, I-II-III, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

KURAT Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, DTCF Yay., İstanbul 1940.

Osmanlı Belgelerinde Kazan, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2005.

Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.

MİLYUKOV P. N., **Drevneyşaya Razryadnaya Kniga Offitsialnoy Redaktsii (Po 1565 g)**, İzdanie İmperatorskago Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih Pr, Moskovskom Universitet, Moskva 1901.

2. Rus Kronikleri

Letopis Po Lavrentievskom Spisku, İzdanie Tretye Arheografişeskoj Kommissii, Sankt-peterburg 1897.

“Sofiyskiya Letopis”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T.VI, İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, Sanktpeterburg 1853.

“Prodoljenie Letopisi Po Voskresenskomu Spisku”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T.VIII, İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, Sanktpeterburg 1859.

“Letopisny Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XII, İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, S-Peterburg 1901.

“Letopisny Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XIII, Pervaya Polovina, İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, S.-Peterburg 1904.

“Lvovskaya Letopis”, Ç.1., **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T.XX., İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, S.-Peterburg 1910.

“Lvovskaya Letopis”, Ç.2., **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T.XX., İzd. Po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoj Kommissiyu, S.-Peterburg 1914.

“Vologodsko-Permskaya Letopis”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T.XXVI, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1959.

“Holmogorskaya Letopis, Dvinskoy Letopisets”, **Polnoe Sobranie Russkih Letopisey**, T. XXXIII, İzd. “Nauka”, Leningrad 1977.

YÜCEL Muallâ Uydu, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK Yay., Ankara 2007.

3. Seyahatnâmeler

Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Antony Jenkinson and Other Englishmen, Vol. II., Edited by E. Delmar Morgan and C. H. Coote, London (t.).

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I**, 3. bs., Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004.

Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)**, Haz. ve Çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

Evlîya Çelebi Bin Dervîş Mehemed Zillî, **Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi**, 7. Kitap, Haz. Yücel Dağlı vd., YKY, İstanbul 2003.

Hojdenie Za Tri Morya Afanasiya Nikitina 1466-1472, Predislovie Podgotovka Teksta Perevod i Kommentariy N. İ. Prokofeva, Hudojnik: A. S. Bakulevskiy, İzd. "Sovetskaya Rossiya", Moskva 1980.

Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, 3.bs., Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 1997.

Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. Tufan Gündüz, 2. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

İoann De Plano Karpini, **İstoriya Mongolov**, Vvedenie, Perevod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, S.-Peterburg 1911.

Mesudî, **Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.

Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler, Çev. Yusuf Ziya Yörükhan, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

Notes Upon Russia, Being a Translation of the Earliest Account of that Country, Entitled: Rerum Moscoviticarum Commentarii, by the Baron Sigismund von Herberstein, Ambassador From the Court of German to the Grand Prince Vasiley İvanovich in the Years 1517 and 1526, Translated and Edited by R. H. Major, London 1851.

"Pegolotti's Notices of The Land Route to Cathay", **Cathay and The Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China**, Vol. III, Translated and Edited by Colonel Sir Henry Yule, Hakluyt Society, London (t.), p.137-173.

ŞEŞEN Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.bs., TTK Yay., Ankara 2001.

Uzun Hasan-Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri, 3. bs., Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev. Ergin Ayan, Ayışığıkitapları, İstanbul 2001.

Vilgelm De Rubruk, **Puteşestvie v Vostoçniya Stranı**, Vvedenie, Perevod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, S.-Peterburg 1911.

4. Diğer Kaynaklar

Âli, “Künh ül-Ahbar”, A. N. Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, Ankara 1966, s. 059-062.

Gazi Zahirüddin Babur, **Vekayi Babur’un Hâtıratı**, C.II, Yay. Haz. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara 1946.

Halim Giray Sultan, **Gülbün-i Hânân Yahud Kırım Tarihi**, İstanbul 1327.

Hive Hanı Ebu’l-Gazi Bahadır Han, **Türk’ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)**, Çağatay Türkçesinden Aktaran: Rıza Nur, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.

İbn Arabşah, **Acaib Al-Makdur fi Tarih-i Taymur (Temur Tarihida Takdir Ajoyibotlari)**, I, Terc. Ubeydulla Uvatov, “Mehhat”, Toşkent 1992.

İbn Haldun, “Kitabü’l-İber ve Dîvânü’l-Mübtedâ ve’l-Haber fi Eyyâmi’l-Arab ve’l A’cem ve’l-Berber”, **Sbornik Materialov, Otnosyaşçihnya K İstorii Zolotoy Ordı**, T. I, İzvleçeniya İz Soçineniy Arabskih V. G. Tiesenhausenom, Sanktpeterburg 1884, s.365-394.

(Kâysunî-zâde Nidâi Remmâl Hoca), **Târih-i Sâhib Giray Hân (Historie de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)**, Yay. Haz. Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973.

M. Ribuşkin, **Zapiski Ob Astrahani**, Moskva 1841.

Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev. Necati Lugal, 2. bs., TTK Yay., Ankara 1987.

Nuveyrî, “Nihâyetü’l-Ereb fi Funûni’l-Edeb”, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.243-313.

Ötemiş Hacı, **Çengiz-nâme**, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TC Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Raşid-ad-din, **Sbornik Letopisey**, T. II, Perevod s Persidskogo YU. P. Verhovskogo, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1960.

Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.

S. M. Solovyev, **Soçineniya. Kniga III: İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen**, T.5-6, İzd. “Misl”, Moskva 1989.

Şehabeddin Mercanî, **Müstefâdü’l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, Yay. Haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi’ne Akt. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2008.

Şerafeddin Ali Yezdî, “Zafernâme”, **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsy K İstorii Zolotoy Ordı**, T. II, İzvleçeniya İz Persidskih Soçineniy Sobrannie V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannie A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinim, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1941, s.144-189.

Vasilij Tatişçev, **İstoriya Rossiysakaya**, T.3, Ast İzd. Ermak, Moskva 2005.

5. Literatür

ACAR Serkan, **Kâsım Hanlığı (1445-1681)**, IQ Yay., İstanbul 2008.

ALPARGU Mehmet, **Nogaylar**, Değişim Yay., İstanbul 2007.

ARAT Reşit Rahmeti, “Astırhan Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, 2. bs., TKAE Yay., Ankara 1992, s. 415-416.

ARTAMANOV M. İ., **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., Selenge Yay., İstanbul 2004.

BATTAL-TAYMAS, Abdullah, **Kazan Türkleri**, 2. bs., TKAE Yay., Ankara 1966.

DONUK Abdülkadir, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, TDAV Yay., İstanbul 1988.

FAHRETDİNOV R. G., **Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Borıngı Zaman hem Urta Gasırlar**, “Megarif” Neşriyatı, Kazan 2001.

FYODOROV-DAVIDOV, G. A., **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973.

FISHER Alan, **Kırım Tatarları**, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul 2009.

GOLDEN Peter B., **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006.

GÖKBİLGİN Özalp, **1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Siyâsi Durumu**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973.

GÖKBİLGİN M. Tayyib, “L’expédition Ottomane Contre Astrakhan en 1569”, **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XI, 1 (Paris 1970), p.118-123.

GROUSSET René, **Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur**, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

HALİKOV A. H., **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, Çev. Mustafa Öner, TDAV Yay., İstanbul 1995.

HOWORTH Henry H., **History of the Mongols From the 9th to the 19th Century Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia**, London 1880.

HUDYAKOV M., **Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva**, İzd. “İnsan”, Moskva 1991.

İNALCIK Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, **Bellekten**, XII/46, (Ankara 1948), s.349-402.

- , "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", **Bellekten**, VIII/30, (Ankara 1944), s.185-229.
- İSHAKOV D., "İslam v Pozdnezolotoordinskih Tatarskih Hanstvah", **İslam v Srednem Povolje: İstoriya i Sovremennost Oçerki**, İzd. Master Layn, Kazan 2001.
- , **Tyurko-Tatarskie Gosudarstva XV-XVI vv.**, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan 2004.
- KAFALI Mustafa, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İÜEF Yay., İstanbul 1976.
- KAMALOV İlyas, "Tatar Adının Tarihçesi", **Avrasya Fatihî Tatarlar**, Haz. İ. Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2007.
- , **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- KARABUŞÇENKO P. L., **Astrahanskoe Tsarstvo**, İzdateskiy Dom "Astrahanskiy Universitet", Astrahan 2009.
- KURAT Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, DTCF Yay., Ankara 1972.
- , "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal", **The Slavonic and East European Review**, Vol. XL, Number 94 (1961), p. 7-23.
- , **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, DTCF Yay., Ankara 1966.
- NOVOSELYSKİY A. A., **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, Ter. Kemal Ortaylı, Yay. Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.
- POHLYOBKİN V. V., **Tatari i Rus 360 Let Otnoşeniyy Rusi s Tatarskimi Gosudarstvami v XIII-XVI vv. 1238-1598 gg. (Ot Bitvy na r. Sit do Pokoreniya Sibiri)**, İzd. "Mejdunarodnie Otnoşeniya", Moskva 2000.
- REFİK, Ahmed, "Bahr-i Hazer-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, Cüz 43, (İstanbul 1333), s. 1-14.
- SAFARGALİYEV M. G., **Raspad Zolotoy Ordı**, Mordovskoe Knijnoe İzd., Saransk 1960.
- SARAY Mehmet, "Astrahan Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1991, s. 505.
- SPULER B., "Astrakhan", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. 1, Leiden 1986, p.721-722.
- TAGİROV İ. R., **İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana**, Tatarskoe Knijnoe İzd., Kazan 2000.
- TOGAN A. Zeki Velidî, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, 3.bs., Enderun Yay., İstanbul 1981.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. 3, 2. Kısım, TTK Yay., Ankara 1988.

- ÜREKLİ Muzaffer, **Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)**, TKAE Yay., Ankara 1989.
- VELYAMİNOV-ZERNOV V. V., **İzsledovanie O Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah**, Ç.1, Sanktpeterburg 1863.
- YAKUBOVSKİY A. YU., **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2.bs., Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2000.
- YEGOROV Vadim Leonoviç, **İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV. Vekah**, İzd. "Nauka", Moskva 1985.
- ZAYTSEV İlya V., "Astrahan Hanlığı", Çev. Zuharmukhamed Zardukhan, **Türkler**, C. 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.460-465.
- , **Astrahanskoe Hanstvo**, 2. İzdanie, İspravlennoe, "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2006.
- , "Astarhan Hanlığı'nın Sınırları", Çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXIV, Sayı 2, (2009), s.171-178.
- , "Orta Çağ Kaynaklarında Astrahan Şehrinin Adlandırılmasına Dair", Çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVI, Sayı 2, (2011), s. 607-632.
- ZIMONYI İstvân, **The Origins of The Volga Bulghars**, Szeged 1990.